

Turkish Studies

Comparative Religious Studies

Volume 14 Issue 1, 2019, p. 97-140
DOI: 10.7827/TurkishStudies.15045
ISSN: 2667-5544
Skopje/MACEDONIA-Ankara/TURKEY

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY

EXCELLENCE FOR THE FUTURE
IBU.EDU.MK

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Received/Geliş: Şubat 2019

✓ Accepted/Kabul: Mart 2019

✍ Referees/Hakemler: Doç. Dr. Adnan ADIGÜZEL – Dr. Öğr. Üyesi Yeşim IŞIK

This article was checked by iThenticate.

SUFİLERİN HAC YOLCULUĞU

Esra DOĞAN TURAY*

ÖZET

Hac yolculuğuna dair farklı bakış açıları olan sufilerin, bu emri keşfe ulaşma için bedeni yolculuklardan sayanları arasında ömürlerinde bir ya da birkaç defa hacca gidenler olduğu gibi, seyyah derviş olarak adlandırılanların neredeyse hayatlarının tamamını yollarda geçirdikleri görülmektedir. Farklı mihverler doğrultusunda seçtikleri güzergâhlarda kendilerine mahsus bir âdâba dönüştürerek zaruri ziyaretlerle gerçekleştirdikleri bu uzun yolculukların birçoğunun hac merkezli olduğu anlaşılır. Öte yandan tasavvuf dünyasını içine alan coğrafyaları gören ve hacı payesiyle şereflenen bu sufilerin bir önder ve dahası bir halife olarak ülkelerine geri döndükleri, İslam'ın bakir kıtalara hacdan dönen mutasavvıflar aracılığıyla taşındığı bilinmektedir. Bu güzide toplulukların yol haritaları, çeşitli şehirlerde kaldıkları dergâh ve tekkeleri, menâzil ve mesirlerine işaret eden bu çalışma, Sufilerin İslam'ın merkez şehirlerinin tamamını içine alan baş döndürücü yolculuklarına değinmektedir. Tasavvuf ehlinin hac rotalarını sınıflandırarak incelemeye çalıştığımız bu makale, güzergâhlarda yaşanan sıkıntıların bazıları üzerinde dururken Sufilerin hac tarihi içerisindeki müstesna yerlerini anlatmaktadır. Bu araştırmada tarihi sıra ve öncelikli coğrafyalar gözetilmiş olup, sufilerin güzergâhları üzerinde yer alan ve İslam medeniyetinin merkez şehirleri olarak kabul edilen Şam, Bağdat, Kahire, Kudüs, İstanbul gibi kentlerdeki ikametleri ele alınmıştır. Çok çeşitli kara ve deniz güzergâhlarını kullanarak kutsal topraklara varan sufilerin bu meşakkatli seferleri Horasan-İran, Kafkaslar-Orta Asya, Hind-Sind alt kıtası, Balkanlar-Anadolu ve son olarak da Afrika güzergâhı sırasıyla işlenmiştir.

Anahtar Kelimeler; Süfîler, Hac tarihi, Hac yolları, Ziyaretgâhlar, Mekke, Medine, Bağdat, Şam, Kahire, Kudüs, İstanbul

* Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, E-posta: esra_dogan@hotmail.com

SUFİ PILGRIMAGE ROUTES

ABSTRACT

Sufis have different perspectives on pilgrimage; it is known that among those who consider as hajj was a body-journey went to hajj one or two times in their entire life, also those who is called traveller-dervish (seyyah-derviş) spent their whole life on the roads. It is seen that those long journeys are hajj-centered. Moreover, it is understood that this journey is necessary for Sufi leaders who are being honored as hadji, who are back to their countries as a supremo moreover as khalife who sees geographies which contain Sufi world. This study underpins route maps of these chosen people, dergahs and tekkes which they stayed, their menâzils and mesiras. In addition, it adverts their vertiginous-unique journeys which contain the central cities of Islam. This paper seeks to explore Sufi pilgrimage routes and points out their places in hajj history by deliberating some distresses of that sufis lived. This paper givese priority historical dates and preferred geographies, and discussed their diverse residences, including Damascus, Baghdad, Cairo and İstanbul during their journeys to holy lands using different earth and sea routes, such as Horasan-Iran, Caucasians, Middle Asia, Hind-Sindh subcontinent, Balkans-Anatolia and lastly Africa.

STRUCTURED ABSTRACT

Pilgrimage travel is on the top of the physical-travels that sufis see indispensable to come to spiritual maturity. Because hajj worship and hajj travel are called as hardship (meşakkat) and it is seen as essential in the completion of spiritual journey (sayr-u sulûk). The journey of sufi that spreads over a whole life is hajj-centered and considered as a wandering-dervish (sayyah-dervish), for their journey can be compared to wandering's. It is understood that sufis didn't interrupt their education and guidance (irshad) during journeys that spread on a wide-ranging geography. Sufis didn't casually choose their journey routes, it was determined according to the historical codes of sufis and the sanctuaries of order elders that sufis were a member of. It is seen that these roads practically contain all important cities of Islam. These visit graves became essential on those sanctuaries and turned to rules of courtesy in Sufi literature by time. Sufis who met with different order leaders commonly experienced the changings of vital importance on those roads, most of them took the permission of caliphate in hajj season from tarika authorities who settled down holy lands, and it is understood that they gave direction to a wider audience and became Islamic leaders who opposed colonialism.

It is seen that sufis who meet in Khorassan-Iran since the beginning of the first period of İslam, many sufis who togetherd in Bukhara under leadership of murshids named Eeshan from Middle-Asia came together in Baghdad, for it is to visit imams in Atabat. After those visits they reached to holy lands using Kufe-Makka route called Cebel road. Ottoman Khalife helped those Sunni sufis and it was not taken taxes from them. It is determined that Nakhshibendi, Kalenderi and Chasti sufi pilgrims who came from South Asia and India travelled

staying at their tekkes during their journeys after taking their caliphate in Makka. It is seen that Kadirî dervishes between Menuhans most came. They came from Far Eastern and China and back to their countries after becoming a dervish. It seen that a large part of Turkish origin sufi pilgrims who came from Caucasus-Black Sea used Iran-Khorasan route, hey had to went towards tough north roads after Safavi State banned this route to them. But they passed those roads in safe with big helps of Ottoman State.

Al-Quds that was named the city of dervishes and poors on this route was considered a solid stopover district for zone sufis before going to Hajj. On the other hand, it is seen that sufis who would go to Hajj from Balkans and Rumelia chose Istanbul as a center city after conquiring of Istanbul and Hejaz by Ottoman State. It is understood that sufis temporarily stayed in Istanbul tekkes during hajj season and their costs were paid. The other gathering center is Damascus for sufis. It is known that sufis who headed to Hejaz from the left side of Anatolia conducted interviews with Sufi leaders staying for a while in Damascus. On the other hand, it is known that African Sufi leaders named Murabıt, especially sufis from Morocco took education coming to Qairo before Hajj and spent Ramadan here since early periods. Qairo continued to become a center for African sufis from Fatimis and Mamluks to the last period of Ottoman Empire, the city became a stopover place of Khalenderis and Gulshanis.

We tried to touch upon different views of sufis on Hajj journey and told about sufis who came from different geographies headed to Hajj under every title in this study. Those eminent communities stopped by the center cities of Islam to spend Ramadan, to take education, to re-heal, to take and give caliphate etc. on their routes, then continued their journey after staying there for a while. We will give information about these center cities. It will be mentioned on the journey of sufis who headed to holy lands. These sufis left their behinds long routes that sometimes spanned their lifetime, then reached to holylands. It hasn't been studied on this subject before. In this article, we will introduce primary sources on hajj memories belong to sufis such as menâzil, sefernama, rihla and use works that were mentioned life stories of sufis such as menakips, tabakat, tazkira, hadıgha, helya.

Keywords: Hajj, Pilgrimage History, Sufis, Pilgrimage Routes, Makka, Madina, Baghdad, Damascus, Al-Quds, Istanbul.

Giriş

Sûfilerin hac yolculuğuna dair düşünceleri, yıllar süren ve takipte güçlük çekilen kara ve deniz güzergâhları bu güne kadar üzerinde hiç bir araştırma yapılmayan bakir bir konudur. Seyyah Sûfi olarak adlandırılan sufiler nazarında hac başlangıçlı ya da bitişli uzun yolculuklara çıkan mutasavvıflar arasında Muhyiddîn İbni Arabî'nin (638/1240) özel bir yeri vardır. Zira o yirmi altı yaşında Cezayir'den yola çıkmış, Fas, Tunus, Giranada ve Kurtuba'yı dolaşarak Mısır üzerinden Mekke'ye gitmiştir. Kudüs seyahati ardından 601/1204 yılında Bağdat'a gelerek buradan Musul, Urfa, Diyarbakır, Sivas şehirlerinde ikamet ettikten sonra Malatya'ya giden İbn Arabi, Konya üzerinden tekrar Halep'e ve Kudüs'e gitmiş, buradan Kahire yoluyla ikinci haccı için Mekke'ye gitmiş, ardından Necd içlerinden geçen Cebel yoluyla Bağdat'a ve buradan da Konya'ya dönerek Halep şehri ziyareti sonrasında Sivas'a gelmiştir. Buradan 615/1218'de Malatya'ya yerleşmiş, en nihayetinde Şam'da vefat

etmiştir. Sufinin hayatına yayılan bu yolculuklarında mihver olarak Mekke'yi seçtiği görülmektedir. İbn Arabi örnekliliğinde dile getirdiğimiz hac merkezli ve mihverli uzun ve mükerrer kavisli yolculuklara benzer seyahatler, hiç şüphesiz sayısız sufinin hayatında örneklenmiştir. (Pazuki, 1388: 32).

Sûfilerin seyahatlerinde çoğu zaman hac ibadetini olağan sayarak zikretmemeleri araştırmanın zorlukları arasında yer alırken hacca dair aldıkları künyeler bizi bu konuda aydınlatmaktadır. Buna göre Halvetî Muhammed Demirtaşî (929/1523) 884/1480 yılında Mescid-i Nebevî'yi onardığı sırada *Muhammedî* lakabı almış, Sâmerrâlı Ebü'l-Hasen'e (322/934) *Hayr en-Nessâc* lakabı hac yolculuğu sırasında kendisini köle edinen sahibi tarafından verilmiş, Ebû Tâlib el-Acemî (386/996) Mekke'deki uzun ikametinden dolayı *Mekkî* nisbesini almıştır. (Celyend, 2005, 517; Demirci, 1998: 54). Fakat çoğu zaman *Hindî*, *Meşhedî*, *Kerbelaî*, *Kudsî* gibi lakapların yanında *el-hac*, *carullah*, *Mekkî*, *Medenî*, *Muhammedî* gibi künyeler alan sufiler hakkında da hac seferleriyle alakalı bilgi bulunmamaktadır. Mesela Ebû Tâlib el-Acemî'nin (386/996) Mekke'deki uzun ikametinden dolayı *Mekkî* nisbesini aldığı bilinirken hayat hikâyesinde hac yolculuğuna dair başka bir ayrıntıya raslanmamaktadır. (Saklan; 1994: 239). Konuyla alakalı bir diğer hususa farklı coğrafyalarından gelen Sûfilerin Şam, Kudüs, Bağdat, Kufe, Kahire gibi merkezlerdeki ikametlerinin uzun yıllara yayılması, olağüstü bir sebep ya da yasak olmaması durumunda kendilerinin memleketlerine dönmeden önce hac farizasını kuvvetle muhtemel icra ettiklerini akla getirmektedir. Mesela Ebü'l-Fazl Endelüsî (602/1205-1206) Mağrip'ten başladığı yolculuğunda Kahire'den Şam'a geçmiş, 601/1205 yılında Bağdat'ı ziyaret ettikten sonra Şam'da ölmüştür. İki yıla yayılan yolculuğunda haccı idrak edecek coğrafi yakınlıkta bulunması, daha da önemlisi seyahate çıkış sebebine matuf olarak hacca gittiği düşünülmektedir. Fakat çoğu zaman bu hususla ilgili bir karine bulunmaması durumu nisbileştirerek konuyu oldukça daraltmaktadır. (Günel, 1993: 1).

Sûfilerin hac güzergâhlarıyla ilgili kaynakların başında *menâkipler* gelmektedir. Zahidlerin hal tercümeleri olan *tabakat kitapları*, *tezkire*, *hadîga*, *sefine*, *hilye* gibi eserler ve ilmi risaleler, *Turuk-i Aliyye Tomarları*, tarikat silsilelerine ait *şecerenameler* de konuyla ilgili ilk elden kaynaklar arasında yer alır. Bu eserlerde onların manevî merhaleleri dışında seyahatleriyle ilgili ipuçlarına ulaşılırken, yolculuk sırasında görüştükları Ehl-i Maarif'in isimleri ve kabirleri gibi birçok yer zikredilerek güzergâhları hakkında bilgiler verilir. Fakat bu eserlerden ziyade sâliklerin ricası üzere sefer esnasında ya da sonrasında sufinin kendisi ya da yakını tarafından tebyiz edilen hac hatıraları şüphesiz konunun temel ve en önemli kaynaklarıdır. Bunlardan sadece biri *Caddey-i Aşigin ez Maverounnehr ta Harameyn-i Şerifeyn* adlı eserdir. Zira Kübrevî şeyhlerinden Şerifeddin Hüseyin Harezmi'nin (958/1539) hac hatıralarının anlatıldığı bu eser bazı dervişlerin kendisinden ricası üzere kaleme alınmış, yaşadığı tecrübeler bu yolla sâliklere aktarılmıştır. (Caferiyan, 139: 13).

Türkçe yazılan ve *Menâzil-i Hac* adını alan hatıralara baktığımızda bunlar arasında Sûfî meşrep olduğu bilinen 18.yy şairi İbrahim Seyyid Hanif el İstanbulî Efendi'nin (1216/1802) *Hâsıl-ı Hacc-ı Şerif li-Menâzili'l-Harameyn* adlı eser zikredilebilir. Müellifin 1201/1786 senesinde Üsküdar'dan yola çıkarak resmi hac kafilesıyla yaptığı yolculuğu her bir menzil için sırasıyla nat, kıssa ve coğrafi koordinatlara dair açıklamalar şeklinde kaleme aldığı görülür. (Süleymaniye, Lalal İsmail 220). Osmanlı literatüründe hac hatıratıyla meşhur olan asıl Sûfî ise hiç şüphesiz Nakşibendî mensubu Yusuf Nabi'dir. (1124/1712) Üsküdar Karacaahmet Miskinler Tekkesi'nde medfun olan şairin *Tuhfetü'l-Harameyn* adlı eseri kendisinin 1089/1679 yılında memleketi Urfa üzerinden yaptığı hac yolculuğunu anlatır. (Karahana, 2006: 258).

Farsça yazılan ve *Seyahatnamey-i Hac*, *Sefername-i Mekke* gibi adlarla anılan eserler arasındaysa Celâliyye tarikatı kurucu şeyhi Hindistanlı Celaleddin Buhari'nin 1909 yılında Lahor'da yayımlanan uzun yolculuğunu anlattığı muazzam eseri *Sefernâme-i Cihâniyân* örnek verilebilir. (Yılmaz, 1993: 251). Yine zamanın seyyahı olarak tabir edilen Nimetullahî Şeyhlerinden Hacı Zeynelabidin Şirvani'nin (1253/1838) *Hadikatüsseyyaha ve Riyazüssiyaha* adlı meşhur eserleri de hac

merkezli uzun seyahatlerin bir ürünüdür. (Şirvani, 1389: 48) Arapça'da *Rihle* adını alan hac hatıraları arasında Fas mutasavvıflarından Ebû Sâlim el-Ayyâşî'nin (1090/1679) memleketinden Mekke'ye uzanan üçüncü seyahatini anlattığı *er-Rihletü'l-Ayyâşîyye* adlı eseri bu dille yazılan bir örmektir. (Emhazun, 1985, 12). Yine Şâzeli Nâsırı sâliki İbn Abdisselâm Der'î'nin (1239/1823) Kahire'den yola çıktığı ve 1211/1797 ve 1196/1782 yıllarındaki iki seferini anlattığı *Rihletü'l Hicaziyye el Kübra ve Rihletü's Suğra* adlı eserleri de bu kabildendir. (Casir, 1983: 103). Öte yandan Cezayir Şâzelilerinden Muhammed Hüseyin Versilânî'nin (1193/1779) 1179/1765'te yaptığı son hac seferini anlattığı *er-Rihletü'l-Versilâniyye* adlı kıymetli eseri de burada zikre şayandır. Versilânî'nin eserinde üç yıl süren son hac yolculuğunda kendisinin ailesi, birçok âlim ve muhibbanıyla Cezair'den yola çıktığı Mağrib, Tunus, Trablus ve Mısır'a gelerek buradan Hicaz'a ulaştığı görülmektedir.

Sufilerin hac yolculuklarına dair ikinci kaynakları arasında haccın erkânını anlatan *menasik* adlı eserlerin de bu yolculuklara dair kısa menzil listeleri ve muhtasar uyarılar içerdiği görülmektedir. Bunların en meşhuru Nakşibendî Abdurrahman Cami'nin (877/1472) *Risâle der Menâsikü'l-hac* adlı eseridir. (Süleymaniye, Nuruosmaniye 3646: 219a-235a). Yüzlerce nüshası bulunan eser sahibi hac yolculuğu esnasında büyük hürmet görmüş, kendisinden ülkesine dönmeyip İstanbul'da kalması istense de kabul etmeyerek memleketine geri dönmüştür. (Cami, 1337: 213). Bunun yanında Osmanlı coğrafyasında yaygın olan meşhur menasiklerden biri de Mevlevî Şeyhi Kemahlı İbrâhim Hakkî'ya (1859-1924) aittir. Bu eserin Mekke ulemâsını hayretler içinde bıraktığı zikredilir. (Azamat, 2002: 220). Öte yandan 1861'de babası ile birlikte hacca giden Dağistan Nakşibendîlerinden Ahmed Hüsâmeddin'in (1848-1925) *Huccetü'l-hucec fî tefsîri sûreti'l-Hac* adlı risale benzeri eserlerin Sûfilerin hacca dair görüşlerini anlattıkları ikinci elden kaynaklar arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. (Alptekin, 1989: 91).

Haccın manevi boyutunun anlatıldığı ikinci el kaynaklar arasında *esrar-ı hac* kitapları gelmektedir. Mevcut birçok *esrar-ı hac* kitabı yanında İsmail Hakkı Bursevi'nin (1137/1725) 1111/1700 yılı haccı sırasında kaleme aldığı *Esrârü'l-hac* adlı eserinin Ulâ yakınlarındaki eşkiya baskınında kaybolduğu bilinmektedir. (Namlı, 2011: 103). Bunun yanında Sûfilerin kaleme aldığı *ediyye* denilen hac duaları da ikinci el kaynaklar arasında yer almaktadır. Bunlar arasında Şâzeli Azemi kurucu şeyhi Muhammed Mâzî'nin (1869-1937) *Ediyetü menâsiki'l-hac ve'l-umre ve'z-ziyâre* adlı eseri gösterilebilir. (Öngören, 2005: 553). Öte yandan Ebü'l-Hasen el-Hücvîrî gibi hac hakkında müstakil eser sahibi olup da Hicaz'a gittiğine dair bir bilgiye rastlamayan Sûfîler de vardır. (Uludağ, 1998: 459). Haremeyni gördüğü tahmin edilen şair sufi Gazneli Senâî'nin (525/1131) burayı tarif, taltif ve tavsif eden şiirleri İslam dünyasında şöhret kazanmıştır. (Safa, 1386: 274). Diğer taraftan eserlerini Hicaz'da kaleme alan Sûfîler arasında Mostarlı Halvetî Şeyhi Ali Dede (1007/1598) gibi birçok sufînin olduğu anlaşılır. Onun 1593 yılında Mekke'de bulunduğu sırada *Temkînü'l-makam fî Mescidi'l-harâm* adlı eserini kaleme aldığı bilinmektedir. (Tayşi, 1989: 389). Halvetî tarikatını Açe'ye yayan Sulavesili Şeyh Yusuf Makassari (1110/1699) eserlerinin büyük bir kısmını 1764-1788 yılları arasında Mekke, Taif ve Hicaz'da kaleme almış, Mevlana Halidi Bağdâdi (1241/1826) 1805 senesi haccında Medine'de Peygamber için Farsça olarak *Kaside-yi Muahmmediye* adlı manzum eseri kaleme almıştır. (Göksoy, 2003: 85).

Görüldüğü üzere kutsal topraklar Sûfîler için ilmi eser yazmada vecd ve ilham kaynağı olmuş, Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (638/1240) *Fütuhâtü'l-Mekkiyye* adlı eserini Kâbe'yi tavaf ederken kendisine gelen ilhamlar neticesinde yazdığını itiraf etmiştir. (Yezdanî, 1382,79; Kılıç, 1999:497). Aynı şekilde Şah Veliyyullah Dihlevî (1176/1762) Mekke'de iken kendi ilham, rüya ve keşiflerini yazdığını ifade ettiği *Füyûzü'l-Haremeyn* adlı eserini burada vücuda getirmiş, Muhammed Sa'id (1071/1661) Hicaz'daki ilham ve keşiflerini *Letâifu'l-Medine* adıyla derlemiştir. (Kılıç, 1996:251)

Sûfîlerin hac yolculuğuna dair yapılan çalışmaların nitelik, zorluk ve kaynaklarından kısaca bahsettiğimiz bu giriş bölümü ardından makale iki ana başlıkta ele alınarak işlenecektir. Birinci bölümde sufîlerin yolculuk, bahusus hac yolculuğuna dair düşünceleri incelenecek, ikinci bölümdeyse

sufilerin hac güzergâhları ve bu güzergâhların merkez şehirleri ele alınacaktır. Makalenin bu esas bölümünde sırasıyla İran-Horasan kara güzergâhı ve merkez şehri Bağdat, Orta Asya hac güzergâhı ve merkez şehri Kudüs, Hindistan hac güzergâhı, Uzak Doğu ve Çin hac güzergâhı, Karadeniz, İdil-Ural ve Kafkasya hac güzergâhı ve merkez şehri İstanbul, Balkanlar ve Anadolu hac güzergâhı ve merkez şehri Şam, Afrika hac güzergâhı ve merkez şehri Kahire anlatılacaktır.

1-Sufilerin Hac Yolculuğuna Bakışı

Sûfilerin manevi yolculuk olarak gördükleri ve *Seferullah*, *Sefer ilâllah*, *Sefer billâh*, *Sefer fillâh* ile tanımladıkları (Dindi, 2018: 370) manevi hac anlayışının yanısıra çoğu Sûfînin ruhi olgunluğa ermek için olmazsa olmaz olarak gördüğü bedeni seferlerin başında hac yolculuğu gelmektedir. Sûfîler ‘yolculuk’ hakkında farklı görüşler irâd etmiş, Cüneyd-i Bağdâdî (297/910), Sehl et-Tüsterî (283/896), Beyazıt Bestami (234/848) gibi ilk dönem Sûfîlerinden bazıları bedeni yolculuk olarak sadece hac, umre ve cihadı kabul etmiş, Peygamberin tavsiyesi olan bu üç sefer dışında diğer sebeplerle yapılan yolculuklara hoş bakmamışlardır. (Uludağ, 1992: 239). Nitekim bu görüşü benimseyen İmâm Rabbânî’nin müşidi Bâkî Billâh (1012/1603) Delhi’de bulunan hangâhından yalnızca bir defa hacca gitmek üzere ayrılmıştır. (Algar, 1991: 542). Aynı şekilde Kâzerûniyye kurucu Şeyhi İbrâhîm Kâzerûnî’de (426/1035) 388/998 yılında şehirden hac için tek bir defa çıkmıştır. (Algar, 2002: 145). Burada ilk dönem Sûfîlerinin inancına tabi olmak dışında bazı Sufileri sefer eylememeğe iten sebebin tasavvufdaki ‘*batîni sefersiz zahîri seferin manasız*’ olacağına dair kabul akla gelmektedir. Nitekim özellikle muhaddislerin dillendirdiği ‘*Muradı olan bilgi ve tecrübeye sahip kişinin o şehrinde olması halinde şahsın hac dışında sefer eylemesine gerek olmadığı*’ görüşü İbn Ebu Dünyâ Bağdâdî (281/894) gibi bazı Sûfîleri dergâhlarından uzun süre ayrılmamaya yöneltmiştir. (Hatiboğlu, 1999: 459; Buehler, 2015:221). Öte yandan Tasavvuf ehlinin kendilerine ahiret yolculuğunu hatırlattığını söyledikleri bu ibadeti sürekli erteleyerek hayatının son demlerinde yapmayı tercih edenlerin olduğu görülür. Bunlar arasında Safiyyüddin Erdebîlî (735/1334) gelir. (Veysel ve Nesibe Akkaya, 2003: 78). Erdebîlî gibi Câmîyye tarikatı kurucusu Câmî Serahsî’nin de 1140’ta hacını ifa edip döndükten bir yıl sonra vefat ettiği görülmektedir. (Öngören, 2008: 477; Uludağ, 1993: 99).

Mevlana Celaleddin gibi çoğu Sûfînin seferi Yusuf’un Mısır’a sultan olması ve Hz. Peygamber’in hicretinde olan hayır olarak kabul ettiği, buna göre de sâlikin nefsi terbiye ve olgunluk için bedeni ve ruhi yolculukları zaruri gördüğü, bu düşüncede olanların seyahati tasavvufu bütünleştirdiği anlaşılır. Bu bütünleşme aslında *menzil* teriminde de kendini gösterir. Kutsal topraklara ulaşan yolun durakları için kullanılan *menâzil* terimi, Sûfîlerin seyr ü sülûk dereceleri için de teşbihen kullanılmıştır. Buna göre hacda bedeni seferle menzilleri aşan sufilerin manevi seferde de menâzilleri aşma çabası içinde oldukları, bu sebeple sufilerin yüklerinin diğer hacılardan daha ağır olduğu anlaşılır. Necmeddîn Kübrâ gibi bazı sufilerin hakikat yolunun ilk basamağı ve ruhun terbiye edilmesindeki tek etken olarak bu yolculuğa vurgu yaptığı, kendisinin bu husus üzere 580/1184 yılında Nişabur’dan Mekke’ye uzanan hac yolculuğundan döndükten sonra mürid yetiştirmeye başladığı görülür. Bunun gibi Erzurumlu İbrahim Hakkî’nin müşidi olan Tillolu Fakîrullah’ın (1147/1734) da ancak hac dönüşü kırk yaşlarında vecd ve istiğrak dönemi yaşayabildiği zikredilmiştir. (Altıntaş, 1995: 132; Algar, 2006: 503).

Arınmanın sırrını seyahatte bilen Bişr el-Hâfî (235/850) gibi Ebû Tâlib el-Mekkî (386/996) de Sûfînin bir yerde sürekli ikametini hareketsiz suya benzetmiştir. (Çağrı, 2009: 7; Uludağ, 1999: 363). Celvetiyye Hakkîyye Pîri İsmâil Hakkî Bursevî başta olmak üzere 150’ye yakın halifesini Hicaz’a gönderen Atpazarî Osman Fazlı (1102/1691) gibi birçok müşidin seferi, keşfe ulaşma için tek yol görerek haccı şiddetle tavsiye ettiği, seyr ü sülûkun tamamlanmasında elzem gördüğü anlaşılmaktadır. (Sâkıb Yıldız, 1991: 83). Bu sebeple Şeyhi Bakkâlin, genç yaştaki müridi İbnü’l-Fâriz’e (632/1235) fetih ve feyz mertebesini ancak Mekke’de yakalayabileceğini söyleyerek onu 613/1216 yılında hacca göndermiştir. (Uludağ, 2000: 42). Buna mukabil Halvetî Şeyhlerinden Ahmed Suzi(1245/1830) gibi

bazı sufilerin bu ibadeti seyr ü sülûkundan önce eda ettiği, Suzi'nin 1198/1783'te daha on dokuz yaşındayken hacca gittiği, yine Ebû Abdurrahmân Şa'rânî Mısrî'nin (973/1565) on beş yaşındayken ilk haccını yaptığı görülmektedir. (Yıldız, 2012: 46; Kaplan, 2010: 349). Öte yandan İbn Arabî hacla Allah'ın kullarını denediğini, onları toz ve toprakla süslediği yollara çağırıp kendisine itaatlerini sınıdığını ifade etmiştir. Bu vurgu ömür boyu sefer halinde olup yaşlandıklarında ikameti seçen Sûfiler yanında İbrahim el-Havvas gibi Allah'a tevekkülün azalacağı korkusuyla bir beldede kırk günden fazla kalmayan bir hayat tarzına yol açmış, Ebu Ali Dekkâk (405/1014) gibi kimi Sûfiler bir adım bile olsa sefer eylemeyi nefsi terbiyede zaruri görmüş, Kalenderi ve Bektaşilerde ise sefer bir erkâna dönüşmüştür. (Sayın, 2010: 163-168).

Sûfilerin sefere olan düşkünlüğünün ancak seyyahlarla mukayese edilebilir. Bu sebeple ilk dönem Sûfilerine “seyyâhîn” denilmiştir. Kendini tasavvuf yoluna adayan ve adları *eren*, *abid*, *veli*, *meczub*, *zahid*, *sâlik*, *abdâl*, *derviş*, *nasik* olan ehl-i tarikin Horasan, Çin, Kuzey Afrika gibi uzak diyarlardan küçük yaşta yollara düşerek hakikati aradıkları görülmüştür. Nitekim Horasan'dan hac hedefiyle çıkan Ferîdüddîn Attar Nisâbüri (618/1221) gibi birçok sufînin ömrünü yıllar süren yolculuklarla geçirdiği, bu yolculukların zamanla yaşam tarzı haline geldiği, Attar'ın Irak, Şam, Mısır'da bulunduktan sonra Hindistan ve Türkistan'a sefer eyleyerek Nişâbur'a döndüğü bilinmektedir. (Çağrı, 2009: 7; Şahinoğlu, 1991: 97). Bu yolculukların tamamına yakınının hac hedefli ve merkezli olduğu, seferlerin ya başında ya sonunda ibadetin eda edildiği görülmüştür. Nitekim Celâliyye kurucusu şeyhi Hindistanlı Celaleddin Buhari (785/1384) hayatının büyük bir bölümünü sefer halinde geçirmiş, Uç'ta tarikat hırkası giydikten sonra Delhi üzerinden hacca gitmiş, buradan Mısır, Suriye, Filistin, Irak bölgelerini dolaşarak Belh, Buhâra ve Horasan'da bulunmuş, bu uzun seferleri sebebiyle kendisine *Cihângeşt* ünvanı verilmiştir. (Yılmaz, 1993: 251). Aynı şekilde Kübreviyye tarikati şeyhi Mezdekani'nin emri ile yollara düşen Emîr Kebîr Hemedânî'nin (786/1385) şeyhinin kemal ve hakikate erişin müstelzimi olarak gördüğü seyahat emri mucibince yirmi yıl seyahât ettiği, bu esnada Türkistan, Mâverâünnehir, Hindistan, Irak, Suriye ve Anadolu'yu dolaştığı görülmüştür. (Yazıcı, 1998: 186) Ömürlerini eğitim seyahatleriyle sürdüren muhaddis Sûfilerin hayat hikâyeleri araştırıldığında açık bir şekilde görüleceği üzere Kübrevi Bâharzi kolu kurucusu Seyfüddîn el-Bâharzî (659/1261) gibi birçoklarının hacca gittiği anlaşılır. Nitekim o, Buhâra, Bağdât ve Nişâbur gibi ilim merkezlerinde eğitim aldıktan sonra Mekke'ye gitmiş, buradan Bağdât'a geçerek Horasan ve Herat'ta ilim tahsil etmeye devam etmiştir. (Uludağ, 1991:474). Benzer şekilde Muhammed es-Sülemî'nin (412/1021) de Irak, Rey, Hemedan ve Merv'de ilim tahsil ettiği, buradan Hicaz'a gittiği, Nişâburlu Ebû Saîd Hargûşî'nin (406/1015-16) Nişâbur'dan Bağdât'a yaptığı ilmi seferinin ardından haccını encam ederek Kudüs, Şam, Kahire gibi şehirlerde ilim tahsil ettikten sonra Nişâbur'a döndüğü görülmektedir. (Uludağ, 2010: 54; Uludağ, 1997: 168).

Çoğu Sûfînin hacca mükerrer gittiği zikredilmektedir. Bunlar arasında Mekke'de vefat eden Muhammed Nasrâbâdî'nin (367/978) kırk defa hac yaptığı bildirilmiş (Öngören, 2006:417), Eyyûbî Sûfilerinden Muhammed b. Hameveyh'in (530/1135-36) Nişâbur'dan yola çıkarak birkaç defa Mekke'de bulunduğu kaydedilmiştir. (el-Celyend, 1999: 23). Haccın merteye merteye farkına varılabilecek bir eylem olduğunu ifade eden İbrâhim Hakkı Erzurumi'nin (1194/1780) itikadı gereği 1141/1728, 1177/1764, 1181/1768 de olmak üzere üç defa hacca gittiği, Murâd Buhârî'nin tüm hayatına yayılan yolculuğuna Semerkant'tan başlayarak İstanbul'a buradan da Kahire, Şam ve Bağdad'a ziyarette bulunduğu, 1120/1708 yılındaki son seyahati de dahil olmak üzere beş defa hac yaptığı, Abdülganî Meydânî'nin (1298/1881) Şam'dan yola çıkarak birçok defa hacı olduğu, aynı şekilde Nakşi Şeyhi Alvarlı Efe'nin de (1376/ 1956) 1947, 1949 ve 1950'de olmak üzere üç kez hacca gittiği bilinmektedir. (Çağrı, 2000:309; Ünal ve Yılmaz, 2014:1538; Yaylalı, 2004:500)

Hac yolculuklarının en az varılacak hedef kadar önemli olduğu, zira bu yollarda Hâce Abdullah Herevî'nin (481/1089) 424/1033 yılında mürşidi Ebü'l-Hasan el-Harakanî ile karşılaşması örneğinde olduğu gibi sufilerin hayatlarını değiştiren önemli tanışmalar gerçekleştiği anlaşılmaktadır. (Yazıcı-Uludağ, 1998: 224). Ebü'n-Necîb Sühreverdi'nin (563/1168) İsfahan, Bağdât, Musul, Şam,

Kudüs gibi şehirlerde ilim tahsil ettikten sonra hac dönüşünde Bağdat'ta Abdülkadir Geylânî'ye intisap ettiği, Ahi Evren'in (659/1261) hac yolculuğunda tanıştığı Evhadeddin Hamid'den bir an olsun ayrılmadığı, bunun dışında İbrâhim Hakkı Erzurumi'nin de 1141/1728'de hac niyetiyle çıktığı yolda Tillo mevkiinde İsmâil Fakîrullah'la (1146/1734) tanıştığı ve ona intisap ettiği bilinmektedir (Çağrı, 2000: 308). Öte yandan hac yolları Sûfilere İslam coğrafyalarını ve bu coğrafyalarda yaşayan önemli şahsiyetleri görme fırsatı vermiş, Horasan sûfilerinden Hâtim el-Esamm'ın (237/851) 320 müridiyle beraber Belh Emîri İsmâ b. Yûsuf başta olmak üzere dönemin birçok siyaset adamlarıyla görüşme gerçekleştirdiği anlaşılmıştır. (Bilgin, 199: 471).

Hac güzergâhı üzerinde medfun şeyhlerin kabirlerini ziyaret sufilere âdâba dönüşmüş, bu sebeple Sûfiler çoğu kez hac güzergâhlarını tesadüfen seçmeyerek mensubu oldukları silsile büyüklerinin kabirlerinin bulunduğu şehirlerden geçmesine özen göstermişlerdir. Mesela Şazelî talipleri hac öncesi ve sonrasında gerçekleştirdikleri deniz yolculuklarında Yemen sahillerine gelerek Zeydilerin yaşadığı Moha limanında bir müddet ikamet etmişlerdir. Zira Moha'da 828/1425 yılında vefat eden Şeyh Ebul Hasan Ali bin Ömer Şazelî'nin kabri ziyaret mahalli olmuştur. Şazelîlerin bu ziyaretlerinden İranlı hacı Seyyid Ali Han Şirazi bahsetmiş, 1068/1657 yılındaki seyahatinde salıkların ziyaret adabını anlatmıştır. Aynı şekilde seyyah Abdülkadir Keşmirî de 1154/1751 yılı hacı sonrası Moha'da onbeş gün kaldığı günlerde buradaki kabri ziyarete gelenlerden uzun uzun bahsetmiştir. (Caferiyan, 1389: 1/275). Birçok örnekle anlatılabileceği üzere hac yolu ziyaret yolu olarak *rahhâle*, *cevvâle* ve *tavvâfî'l-ekâlîm* adıyla anılan çokça sefer eden dervişlerin peygamberler ve tasavvuf önderlerinin kabirlerini ziyaret etmede, mevcut tarikat büyüklerinin türbelerini görmede daima bir fırsat olmuştur. Bu yolculuk Budin'de Gül Baba Türbesini ziyarete gelen Hindistan Kadirî meşâyihinden Şeyh Seyyid Hac Abdürrezzak Efendi gibi birçok Sûfinin manevi pay almasına imkân vermiş, (HR. MKT.7.46.H-14-10-1260) Abdülkadir Geylânî (1166), Ahmed Rifâî (1182) ve Ahmed Bedevî'nin (1276) Hallâc-ı Mansûr, Adî b.Müsâfir gibi daha büyük zatların mezar ziyaretleri için Mekke'den Bağdat'a geldikleri görülmüştür. (Kara, 1989, 47). Aynı şekilde Nakşibendî kurucu şeyhi Hâce Buhârî'nin (791/1389) Buhâra'dan çıktığı ikinci hac yolculuğunda Herat'ta Zeyniyye tarikatı kurucusu Zeynüddin el-Hâfî'yi (805/1403) ziyaret ettiği zikredilmiştir. Hâce Buhârî dışında Zeyniyye tarikatını Anadolu'ya getiren Abdüllatif el-Kudsî'nin (856/1452) de hac dönüşü bağlularıyla beraber İran'da bulunan Cam şehrinin ziyaret etmiş, Ahmed Câmî Nâmekî'nin (536/1141) kabri yanında erbaîne girmiştir. (Algar, 1991: 459; Kara, 1988: 257).

Tasavvuf önderlerinin kabirlerini ziyaret sadece mutasavvıflar için değil, tüm hacı adayları için önemine binaen Osmanlı hac menâzînamelerinde vurgulanmıştır. Hacılar sufi önderlerin kabir ziyaretlerinden gaflete düşmeme konusunda mütemediyen uyarılmış, bu mekânlar özenle hatırlanmıştır. Buna göre Anadolu-Mekke resmi hac güzergâhında Üsküdar'da Aziz Mahmut Hüdayî, Gebze'de Halvetî Şeyhi İlyas Efendi, İznik'te Eşrefzade Rumi, Eskişehir'de Şeyh Edebali, Konya'da Mevlana ziyaretlerine dikkat çekilmiştir. (Süleymaniye, Mihrişah 150:66b, 67a, 68b, 71a). Bu geleneğe uyan İranlı Nimetullahî şeyhi Naibussadr Şirazi de 1305/1887 yılında hacca gittiği güzergâhtaki her şehrin âlim ve Sûfilerini eserinde kaydetmiş, tarik ehlinin bunu adet edinmesini eserinde tavsiye etmiştir. (Şirazi, 1383:213). Onun gibi seyyah arif Nimetullahî Zeynelabidin Şirvani'nin (1253/1838) de bu âdâba uyduğu görülmüştür. (Şirvani, 1348; 1315; 1974).

Hac rotalarını ziyaret maksadıyla planlı bir şekilde uzatan sufilere Kâdiri Müştâki kurucusu Şeyh Müştâk (1247/1832) güzel bir örnektir. Zira o, Bitlis'ten çıkıp Hakkâri'de hilâfet aldıktan sonra Abdülkadir-i Geylânî'nin kabirini ziyaret için Bağdat'a gitmiş, buradan 1198/1784 yılında kırk dervişle birlikte Serendîb'e seyahat etmiş, dönüşte hac farîzasını ifa ederek Bitlis'e gelmiş, 1203/1789'da Erzurum, Trabzon, Ankara güzergâhıyla İstanbul'a ulaşmış, Kahire Şam ve Kudüs ziyaretleri ardından İstanbul'a ve Bitlis'e giderek Muş'ta vefat etmiştir. (Uluç, 2017: 159). Bir âdâb ve erkân üzere gerçekleşen bu ziyaretler şüphesiz sufilere hac yolculuklarının diğer inananlara göre daha zorlu geçmesine sebep olmuş, bu hedefle büyük hac kabilelerinden ayrılarak yollarını uzatmış, hatta tek başlarına sefer yaparak zaman zaman kendilerini tehlikeye atmışlardır.

Sufilerin uzun süren hac yolculuklarında eğitimlerine ara vermeyerek devam ettikleri görülür. Nitekim 542/1147'de hacdan sonra birkaç yıl İskenderiye'de eğitim gören İsmâ el-Uklîşî (550/1155) bu yolculukta ilim ve irşada ara vermemiştir. (Ağırman, 2012: 71). Sefer esnasında tedris ve okumalarına devam eden sufiler arasında Emir Buhârî güzel bir örnektir. Zira o Şeyhi Abdullah İlahî'yle hacca giderken Mevlânâ'nın Mesnevî'sini okumuş, 958/1551 yılı hacı için yola çıkan İbrahim bin Veliyullah Esterabadi de ilmi araştırmalarına devam etmiş Şam'daki kütüphanelerinden birinde *Risale-i Haseniyye* adlı eseri bulmuştur. (Tatçı, 1996: 253; Nefisi, 1368: 16). Hac yolculuğunda Abdülkerîm Kuşeyrî'nin (465/1072) birçok ulema ve talebeleriyle birlikte Bağdât ve Hicaz'daki âlimlerden hadis dinlediği, talebeleriyle ders halkalarını terketmediği görülmüştür. El alışkanlığı bozulmasın diye hat yazmaya devam edenler olmuş, bunlar arasında Hattat Hafız Osman Efendi (1109/1698) konakladığı her menzilde alıştırma yapmaya devam etmiştir. (Uludağ, 2002: 474). Bu uzun yolculukta dil öğrenen Sûfiler olmuş, Nakşibendî-Hâlidî Şeyhi Muhammed Emîn Kürdî (1332/1914) 1300/1883 yılı hacı için çıktığı yolda Mekke Mahmûdiye Medresesi'ne kabulü için yol boyunca Türkçe öğrenmiştir. (Algar, 2002: 564).

Sûfilerin hac yolculuğunda sefer âdâbına dikkat ettiği, buna göre hacca çağırılma karinesi aradıkları, şeyhiyle istişare ardından izin alarak yola çıktıkları bilinmektedir. Nitekim Muhammed Sadık Keşmirî'nin (1049/1640) 1622 yılında İmam Rabbani'den izin alarak hacca gittiği bilinmektedir. Bu durum Girit Resmolu Bektaşî tekkesi kurucusu Hacı Hasan Baba'nın (1904) "*Ba'de izin tasmim edip râh-ı Hicaz'a gitmeye, Cem' edip sürdü yüzün beyt-i muazzam hâkine*" şeklindeki dizelerinde de açıkça ifade edilmektedir. (Maden, 2016: 79, 33). Bunun aksine sufilerin kendilerine izin verilmediği takdirde sefere çıkmadıkları görülür. Nitekim Zeyniyye tarikatı Şeyhi Abdüllatif el-Kudsî'nin (856/1452) şeyhi Zeynüddîn Hâfî'ye katılma arzusunda olmasına rağmen izin vermediği için kendisiyle birlikte hacca gidemediği zikredilir. (Kara, 1988: 257). Sufilerin müşidleri dışında Halife'den o günün pasaportu sayılan yol izni alarak sefere çıktıkları bilinmektedir. Bunlar arasında Uşşakiliğin kurucusu Hasan Hüsameddin Uşşaki (1002/1594) örnek sayılmaktadır. Zira o II. Selim Han'dan (1524-1574) yol izni alarak seferine başlamıştır. Hem kendi müşidinden hem de yakın buldukları medfun Şeyhlerin kabirlerini ziyaret etmek suretiyle onlardan manevi izin alarak yola çıkan Sûfilerden Ahmet Sait Faruk'un (1980) Muînüddin Hasan el-Çiştî'nin (633/1236) Ecmîr'deki kabirini ziyaret ardından yola koyulduğu görülür. Manevi izinle yola çıkma âdeti Rey şehrinde medfun bulunan İmamzade Şah Abdülazîm'in (252/866) türbesinde süregelen bir durum olup, tarihte İranlı Sûfilerin hac yolundaki ayrılık noktası olarak görülmüştür. Burada adeta Hz. Hasan'ın dördüncü torununa doğduğu topraklara, Medine'ye gideceklerini haber vererek ayrılan Sûfiler hac dönüşünde de aynı yerde törenlerle karşılanmışlardır. (Nefisi, 1368: 176). Sufilerin kendi tarikat fertlerince karşılanma ve uğurlanma merasimleri Beyazîd Bestami'nin halk tarafından karşılanmasıyla yerleşmiştir. Öte yandan bu merasimler sadece memleketlerinde değil, güzergâhları boyunca da devam etmiş, Enisu't- Tâlib'in müellifi Salah bin Mübarek Buhari için Horasan'dan Mekke'ye olan yolculuğunda çeşitli menzillerde karşılama törenleri hazırlanmıştır (Buhari, 1383: 238). Öte yandan sufiler haccın tamamlanmasıyla usulen hacı olduktan sonra bu sıfatı isimlerinin önüne eklemiş, 1057/1646'da hacca giden Halvetî şeyhi Âli Beg Efendi diye anılırken bu ziyaret sonrası Hacı Ali Efendi adını kullanır olmuştur. (Yıldız, 2018: 810).

Serrac et-Tûsî (378/988) sûfilerin hac yolculuk âdâbının çerçevesini çizerken tâlibin güzergâhı, kiminle gideceği, kimlerle mülakatta bulunacağı gibi tüm ayrıntıların şeyhince onanması gerektiğini vurgulamış, her şeyden önce hacca niyet ettiği zaman bundan asla vazgeçmemesini seyahatin baş âdâbı olarak zikretmiştir. Şeyhin sefere çıkarken yerine vekil bırakması da âdâbdan sayılmıştır. Nitekim İstanbul'da mukim Halvetî Şeyhi Mehmed Çelebi 899/1496 yılında hacca giderken yerine Sünbül Sinan'ı (936/1529) vekil bırakmış, bu isabetli karar ardından şeyhin yolda Tebuk yakınlarında vefat ettiği görülmüştür. (Aşkar, 1999: 561.) Aynı şekilde Babaeski'den yola çıkan Şuhûdî (1021/1612) Şeyh Bahadır Efendi'yi (1019/1610) İstanbul Kocamustafapaşa Zâviyesi'ndeki yerine geçirmiş, hacda vefât haberi gelinceye kadar vekâlet bu zat tarafından ifâ edilmiştir. Bunun

dışında hacca gitmeden önce bakmakla yükümlü olduğu kişilerin nafakasını temin etme, bu şart öncesi yola çıkmama usul ve adabdan saymıştır. Bu âdâb Sûfilere Üveys Karnî'den (37/657) miras kalmış, Peygamber'i görme isteğine karşın oldukça yaşlanmış olan annesini bırakmaması örnek alınmıştır. Hacca ebeveynleriyle giden sufiler arasında Şiraz Hafifiyye kurucu şeyhi Ebû Abdillâh b. Hafif'in (371/982) birkaç defa annesiyle gittiği, Ebû Nasr Pârsâ'nın (865/1461) babası Buhâra Nakşibendî kurucu Şeyhi Muhammed Pârsâ'yı (822/1420) son defa yapacağı hacda yalnız bırakmadığı görülmüştür. (Yazıcı, 1999: 536; Algar, 2005: 563). Sûfiler Peygamber sünneti uyarınca perşembe günü yola çıkmaya gayret göstermiş, gece yürüyüşünü tercih etmiş, konak âdâbı üzere oturak eylemiş, dönüş için acele etmişlerdir. Hac yolculuğuna dair sayılan tüm bu edeb ve erkânın aslında Sûfiyi hacca hazırlayan unsurlar olduğu görülmektedir. (Gündüz, 1994: 200).

Tevekkül ve şey'en lillah esasına dayanarak maddi kaygı taşımadan yola çıkan Sûfiler yanında, özellikle Afrika ve Uzak doğudan gelen bazı Sûfilerin yol masraflarını karşılamak için memleketlerinden gelirken yanlarında değerli ürünler getirmiş oldukları, giderken de aynı sebeple Hicaz bölgesinin değerli emtia'larını götürdükleri anlaşılmaktadır. (Tok, 2013: 163). Bunun yanında birçok Sûfinin yolculuk masraflarının hayırseverler tarafından karşılandığı, Abdullah b. Mübârek Mervezi'nin (181/797) de içinde bulunduğu Mervli zahidlerin tüm harcamalarının, hatta dönüş hediyelerinin Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd tarafından karşılandığı görülmüştür (Küçük, 1988: 123). Ayrıca yolculuklarını sultanlar maiyyetinde yapan Şeyh Bedreddin (823/1420) gibi Sûfiler olmuş, o 1383 senesi haccında Mübârek Şah'ın yanında yer almıştır. (Dindar, 1992: 331).

Sûfilerin tarihteki meşakkatli yolculukları zaman zaman kâbusa dönüşmüştür. Nesefli Ebû Türâb en-Nahşebî (245/859) Horasan'dan Basra'ya buradan Bağdat, Musul ve Şam üzerinden Mekke'ye oldukça çileli bir yolculuk geçirmiştir (Demirci, 1994: 244). Sâmerâlî Ebû'l-Hasen (322/934) gibi Kûfe'de siyahî bir köleye benzetilerek zorla alıkonulanlar olduğu gibi 1111/1700 yılı haccı dönüşünde Ula mevkiinde eşkıyanın baskınından canını zor kurtulan İsmail Hakkı Bursevi (1137/1725) de seferinde büyük sıkıntı çekmiştir. (Demirci, 1998: 54; Namli, 2001: 103). Yol güvenliğinin sağlanamaması sebebiyle Hâce Abdullah Herevî (481/1089) gibi birçok Sûfi geri dönmüş, 423/1032 yılında Nişâbur'dan çıktığı hac seferini iptal etse de ertesi yıl ancak Rey'e kadar gidebilmiştir. (Uludağ, 1998: 225). Fakat zaman zaman bu zorlukların hayırlara vesile olduğu, bedevi zilletini rahmete çeviren Beyyûmiyye tarikat kurucusu Alî Beyyûmî (1183/1769) örneğinde olduğu gibi bazı sufilerin soyguncu bedevilere tövbe ettirerek, hidayete yönelttiği görülmüştür. (Yılmaz, 1992: 99). Öte yandan hac yolunda fırtına gibi doğal afetlere yakalanan, korsan saldırılarına maruz kalanlar olmuş, Zeyni Vefâi kurucusu Şeyh Vefâ (896/1491) Konya'dan çıktığı seferinde Antalya'da bindiği gemiye saldıran korsanlar tarafından kız kardeşiyle birlikte esir edilmiş, Karamanoğlu İbrâhim Bey'in gönderdiği fidye ile kurtarılmıştır. (Öngören, 2006: 270). Bu sefer Kübrevî Hemedâni kurucusu Emîr-i Kebîr Hemedâni (786/1385) gibi birçok Sûfi için son yolculuk olmuş, Keşmir'den çıktığı seyahatinde hastalanarak vefat etmiştir. (Yazıcı, 1998: 187). Benzer şekilde Halvetî Uşşâki tariki mensubu Buhâralı Hüsâmeddin Uşşâki (1001/1593) de zorlu hac yolculuğu ardından hastalanarak Konya'da vefat etmiştir. (Akkuş, 1998: 515). Bunun dışında Nakşibendî Muhammed Emîn Süveydî el-Bağdâdî (1246/1831) de hac dönüşü Necid bölgesindeki veba salgınından kurtulamayarak Büreyde köyüne defnedilmiştir. (Aruçi, 2010: 38). Aynı şekilde Mest Alişah lakapı Arif Seyyah Hacı Zeynelabidin Şirvani (1253/1837) ikinci haccını gerçekleştirecekken Cidde'de vefat etmiş ve Hz. Havva'nın kabri yakınlığında defnedilmiştir. (Şirvani, 1388: 15) Yine Mevlevî İsmail Dede Efendi'de (1262/1846) benzer akibete uğramış, vebadan dolayı Mina'da vefat etmiş ve Hz.Hatice'nin yakınlığına defnedilmiştir. (Mert, 2009: 10). Zaman zaman tüm dünyada görülen bu veba illetinin sona ermesi konusunda sufiler devreye girmiş, Halvetî Çelebi Halife (903/1498) I. Beyazıt'ın emrinde 903/1493 yılında kırk talebesiyle beraber Medine'ye gönderilmiş fakat kendisi de Tebuk yakınlarında bu illetten can vermiştir. (Aşkar, 1999: 539).

2- Sufilerin Hac Güzergâhları Ve Merkez Şehirleri

2.1. İran Horasan Kara Güzergâhı Ve Merkez Şehri Bağdat

İslam'ın Büyük Horasan denilen İran, Sistan, Gohistan, Merv bölgesine yayılması ve tasavvufun burada nüvelenmesi ardından bu uzak diyarlardan kara ve deniz güzergâhlarını kullanarak hacca giden birçok Sûfi olmuştur. Bu zorlu ve tehlikeli yolculuklarda canlarından olanlar arasında Alî b. Sehl el-İsfahânî (307/919) gelmektedir. Onun gibi birçok Sûfi bu özlemi yürekten dile getirerek "lebbeyk" çağrısını terennüm etmiş fakat hacca gidmeden Kâbe'yi görme iştiağı içinde yolda vefat etmiştir. (Bilgin, 1989: 442). Bu coğrafyanın uzaklığı, siyasi ve iktisadi anlamda elverişsizliği, devletlerarası savaşlarda hac kervanlarının teşkil edilmesini imkânsız kılmış, münferiden hacca gidişlerse çoğu zaman mümkün olmamıştır. Bu sebeple Safeviye Şeyhlerinden Hâce Ali'nin (832/1429) 830/1427 yılında hac seferi için muazzam bir güruhla Erdebil'den hareket edişinde görüldüğü gibi hac niyetinde olanların çoğunun güvenlik açısından toplu halde kafile düzeniyle yola çıktığı görülmüştür. (Azamat, 1995: 279)

İran ve Horasan'dan gelen Sûfi hacıların çokluğu Kutsal topraklarda zamanla kendileri için tesis edilen mahsus dergâh ve tekkeler vücuda getirmiştir. Rameş Ribat'ı bunlardan biridir. 529/1134 yılında yaptırılan bu ribat, Horasanlı ve Iraklı mücerred sûfiler için tahsis edilmiştir. Gazi Muahmed bin Merağî tarafından hicri 585/1190 yılında Acem fakir sûfilere yaptırılan Merağî Ribatı ise Horasan Sûfilerinin kaldığı meskenler arasındadır. Öte yandan Rüstem bin Hemdan El-İsfahaniyye (610/1213) tarafından Ecyad kalesi yakınlarında yaptırılan Bint el-Tac Ribatı da yine bu hacıların kaldığı mekânlar arasındadır. (Şafii, 2005: 270).

İran-Horasan'dan gelen *Çaharyari* denilen Ehl-i Sünnet ve Caferilerden oluşan kervanların, İran içlerinden Şah/kral yolu olarak da bilinen İpek yolunu takip ederek Bağdat'a ve buradan da Mekke'ye yol aldığı bilinmektedir. (Şirazi, 1383: 101; Sultani, 1374: 3/37). Urgenç ve Otrar'a kadar uzanan Horasan Caddesi'nin Kasri Şirin'den sonra Atabat bölgesi denilen Kazimiyye, Kerbela, Hile, Kufe ve Necef'e devam eden Bağdat Caddesi'ne bağlandığı, İmam ziyaretlerinde bulunan tüm Şii ve Sünni hacıların burada bir süre kaldığı görülmektedir. İran İrağ'ı denilen güney doğu İran şehirlerinden yola çıkarak hacca giden sufilerin ise daha çok Basra körfezini kullandığı anlaşılmaktadır. Bunlar arasında seferine Şuşter'den başlayan Sehl et Tüsterî (283/896) güzel bir örnektir. Zira o, memleketinden çıktığı seferinde önce Basra'ya gitmiş, ardından 219/834 yılında Abadan limanından gemiyle Mekke'ye ulaşmıştır. (Öztürk, 2009: 321). Yine Ebû Nuaym İsfahânî'nin de (430/1038) memleketi İsfahan'dan 356/967 yılında yola çıktığı, ilim ve hac maksatlı seyahâtinde Tüster, Ahvaz, Basra, Vâsıt, Kûfe ve Bağdât gibi şehirlerde kaldıktan sonra Mekke'ye ulaştığı görülmüştür. (Türer, 1994: 202). Güzergâhını kara yönüne çevirenlerin ise Cebel yolu denilen Kufe-Mekke tarikine yöneldiği, bu tarihi yolun sayısız hacıyı muradına ulaştırdığı, Kufe, Vakısa, Nokre, Meslah, Zat-ı İrk ve Nahle menzillerini kateden Türkistan'lı sufilerin bu yorucu yolculuklarını Mekke'de sonlandırdıkları görülmüştür. (Abdilferd, 1383: I/44; II, 380). Horasan caddesiyle Cebel'den hacca gittiği bilinen Sûfiler arasında Ebû Tâlib el Mekkî el Acemî (386/996) gelmektedir. (Saklan, 1994: 239). Öte yandan Büyük Selçuklu dönemi mutasavvıflarca sıklıkla kullanılan bu geçiş yolu Merv, Belh, Türkistan, Ferğana ve Anadolu'da yaygın Horasan tasavvuf ekolü Yesevi dervişlerince karış karış katedilmiş, yeni müslüman güruhlar için İslam'ın önemli bir göstergesi olan hacca çoğunlukla bu güzergâhtan gidilmiştir.

Harameyn'e en yakın İslam merkezlerinden biri olan Bağdat başta İran ve Horasan Sûfilere olmak üzere tüm hacıların toplandıkları şehirlerin başında gelir. Zira Bağdat ehli Beyt'in medfun olduğu Atabat bölgesinde merkezdir. Bu sebeple Sûfilerin en çok tercih ettiği güzergâhtır. Samarra, Necef, Kerbela, Kufe şehirleri erbain çıkarılan yerlerin başında gelir. Öte yandan haccin edası ardından hemen başlayacak olan muharrem matemini idrak etmek sufiler için büyük bir arzudur. Bu ziyaret şeyhin müridine tenbih ettiği bir emirdir. Nitekim Melâmî müceddidlerinden Muhammed Nûrî'l-Arabî 1888 hac sonrası Kahire'ye döndüğünde Şeyhi Hasan el-Kuveysanî kendisine Hz. Hüseyin'in

makamını ziyaret etmesini tenbih etmiş o da doğruca Atabat'a gitmiştir. (Azamat, 2005: 562). Bu önem İran ve Orta Asyalı Sûfinin biyografisine bakıldığında birçoğunun hacı sıfatıyla beraber Kerbelâî sıfatı taşımada da görülmektedir. Atabat'ta kurulan Mevlevihaneler, Bektaşî tekkeleri, Kadirî, Nakşibendî, Rufaî ve Uşşakî dergâh ve zaviyeleri burada erbain çıkaracak sufilerle dolup taşmış, merasimlerini serbestçe icra etmişlerdir. Özellikle Nakşî Sûfler bu şehre özel bir önem atfetmiş, tarikat büyüğü Şeyh Abdulkadir Geylanî ve Ahmed Rifai başta olmak üzere Şeyh Maruf Kerhi, Cüneydi Bağdâdî, Ebu Bekr Şibli, Bişri Hafî, Sırrı Sakatî, Hasan Mansur, Şeyh Behlül-i Dâna, Şihabeddin Sühreverdi Şeyh Ahmet Mahruki gibi ilk dönem evliyaların mezarları ziyaret edilmiştir. Türk asıllı Hindistanlı seyyah Mirza Ebû Tâlib Han 1220/1805 yılında Bağdat'ta çoğu Pencap ve Sind asıllı hacının, Abdulkadir Geylanî'nin kabrindeki hücrelerde kaldığını dile getirmiştir. (Hidivcem, 1363: 403). Öte yandan birçok defa Bağdat üzerinden hacca giden Ca'fer el-Huldî (348/959) gibi birçok sufinin Bağdat'ta bulunan Şünûziye sufi Mezarlığı'nda defnedildiği bilinmektedir. (Kara, 1992: 551)

İran Horasan Kara Güzergâhının merkez şehri olan Bağdat İslam'ın ilk yıllarından itibaren hilafet merkezi olarak askeri, siyasî, ticari sebeplerle daima işlek bir şehir olmuş, ilk hac seferi hicri 12.yılda yapılmıştır. Şehir Abbasiler döneminde Mekke'ye her yıl gönderilen ve mahmillerin en eskilerinden biri olan Irak mahmiline şahitlik etmiştir (Sadurreşid, 1414: 54-55). Öteden beri bu kervanda Asya, Mavera, Kafkasya ve Türkistan hacılarının sayıları çok olduğu için Rekb-i Horasani denilmiştir. Nitekim bu üstünlük İbn el Cevzi (1201) tarafından da bildirilmiş, kervandaki hacılar arasında Bulgar Tatarlarından bir şeyhin 50 müridiyle yaptığı seferinden bahsedilmiş, bazı yıllar uzaklardan gelen bu hacıların zamanında Bağdat'a ulaşamamaları kervanın o yıl yola çıkamamasına sebep olmuştur. (Kütükçü, 2011:179; Hanbelî, 2002: 1/339). Diğer taraftan 19.yy sonları ile 20.yy başlarında bile Rus reayası Şii Müslümanların Kuzey ve güney Azerbaycan'ı geçip, Kirmanşah'tan Horasan Caddesi'ne dâhil olarak Atabat ziyaretleri ardından Bağdat'tan Mekke'ye gittiği, bu geleneği sürdürdüğü görülmektedir.

İlk dönem sûfilerinden Melâmi olduğu bilinen Ebû Hafs el-Haddâd en-Nisâbüri'nin (260/874) sekiz arkadaşıyla birlikte hacca giderken Bağdat'ta Cüneyd-i Bağdâdî ile görüştüğü, İbrâhîm el-Havvâs (291/904)'ın Bağdat-Samarra'dan yola çıkarak hacca gittiği, Şam üzerinden memleketine döndüğü anlatılır. (Yazıcı, 1994: 128). Aynı şekilde 1220'li yıllarda babasıyla yola çıkan Mevlâna Celaleddin-i Rumî'nin, hac dönüşünde üst üste gördüğü rüyalar üzerine Medîne'den ayrılarak Kufe yoluyla Bağdat'a dönen Şeyh Ahmet el Bedebi'nin (675/1276) de Bağdat uğraklı hac yolculuğu gerçekleştirdiği bilinmektedir. (Baş, 2008: 42; Bahadıroğlu, 2000: 317).

Bağdat'tan Medineye giden yolun deveyle onyedî günde alındığı, edeben ve dinen de sevap ve matlub olduğu için yürünerek katedildiği, özellikle zühd hayatı yaşayan Sûfilerin bu şekilde yolculuğa meylettiği anlaşılmaktadır. (İbn Batuta, 1376: 1/217). Harun Reşid'in (173/790) eşi Zübeyde Hanım'ın (180/796) üç milyon dinar harcayarak yaptırdığı Derbi Zübeyde adlı bu yolda bir körün bile işaretler sayesinde su sıkıntısı çekmeden rahatça gidebildiği zikredilmiş, güzergâhtan ilk dönemlerden itibaren yaya hacılardan ücret alınmamış, bu adet geç dönemlere kadar bir kural olarak devam etmiştir. Nitekim 1296/1878 yılında hacca giden İranlı Necmül Mülk *Sefername-i Mekke* adlı eserinde bunu dile getirilmiş, aynı şekilde başka bir İranlı Eminuddevle de 1305/1887 yılındaki seyahatinde buna şahit olmuştur. (Eminuddevle, 1361: 183).

Bağdat-Medine yolunun zamanla emniyetten yoksun hale gelerek terkedilmesi Sufileri başka arayışlara yöneltmiş, Selçuklular döneminden itibaren hacı adaylarının güzergâhtaki Karamita ve Haface adlı kabile baskınlarına uğramamak için yollarını değiştirerek Atabat ziyareti ardından Musul'a buradan da Şam'a gittikleri görülmüştür. (Sıbai, 1999: 1/44; Hanbelî, 2002:1/390, Kara, 1994: 190). Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah (1072-1092) tarafından bu yolda nisbi bir emniyet sağlanmış olsa da tarihin hiçbir döneminde eski haline gelememiştir (Doğan, 2010: 2/259). Burada Seyyid Ahmed Rifâî'nin (578/1182) hacca giderken bu güzergâhtaki Karmatîler'in saldırısından canını kurtaran ve İspanya'ya hicret eden bir aileden geldiği hatırlanmalıdır. (Tahrâli, 1989: 128).

Bu güzergâhtaki hac hatıralarını kaleme alan ilk seyyah Nasır Hüsrev'dir. O, 430-444 yılları arasında Fatımi devletini temsilen Hicaz'da bulunmuştur. Birinci yolculuğunda Belh'den Merv'e buradan, Serahs, Rey, Kazvin, Tebriz, Ahlât, Amid, Halep, Hama gibi şehirleri ardında bırakarak Şam'a gelen Nasır Hüsrev, Beyrut üzerinde Kudüs'e geçerek Kahire'den Asfan yoluyla Ayzab limanına ve Cidde'ye buradan da Mekke'ye ulaşmış, haccını eda ettikten sonra da Lahza/Ahza yoluyla Basra'dan İsfahan'a buradan da memleketi Serahs'a dönmüştür. (Gubadiyani, 1373: 28). Onun gibi Hacı Bektaşî Veli de *Velayetnâme*'de geçtiği üzere 637/1240'lı yıllarda Nişabur'dan Anadolu'ya gelirken Horasan Caddesini takip ederek Merv, Rey ve Hemedan'dan Hanıgeyn'e gelmiş, buradan Bağdat'a ulaşmış, Hz.Ali kabri yanında bir erbain çıkarmış, Atabat ziyaretleri ardında Mekke ve Medine'ye gitmiş, haccı ardından da Şam, Kudüs ve Halil şehirlerini ziyaretle buralarda birer erbain çıkarmıştır. (Doğan, 2018: 134).

Nasır Hüsrev'den önce birçok sufünün bu güzergâhtan hacca gittiği, Osman Bağdâdi Havacibi'nin (300/912) Nesa'dan yola çıkarak mezkûr yolu takiple Mekke'ye ulaştığı ve ömrünün geri kalan kısmını burada geçirdiği, kulağı iyi işitmediği için de İbrahim kapısından hiç ayrılmadığı zikredilmektedir. (Sulemi, 1389: 55). Rey'li Abdullah Harrâz Râzî'nin (310/922) ilim tahsili için çıktığı uzun yolculuğun merkezine hac ziyaretini koyduğu, Bağdât üzerinden ulaştığı Mekke'de bir süre kaldığı görülmektedir. (Bilgin, 1988: 195) Yine Ebu Abdurrahman Sülemi'nin (412/1021) Merv'den başlayarak Horasan yoluyla Bağdat'a ve Hicaz'a, İran Goçan'lı Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî'nin de (465/1072) birçok ulemanın içinde bulunduğu bir kervanla Nişabur'dan aynı yolla Mekke'ye ulaştığı kaydedilmektedir. (Uludağ, 2002: 473; Sulemi, 1389: 19). Horasan şehirlerinden biri olan İsfereyin'den yola çıkan Şüttâriyye tarikatı kurucu şeyhi Ebü'l-İrfân Kûrânî'nin (1101/1690) İran'dan Anadolu'ya gelerek çeşitli şehir ziyaretleri ardından Bağdât'ta iki, Şam'da dört yıl kalarak haccını eda ettikten sonra vefatına kadar Medine'de yaşadığı anlaşılmaktadır. (Cici, 2002: 426). Bunun yanında Abdurrahman Câmî (1492) 877/1472 Herat'tan başladığı yolculuğunda Horasan caddesini geçerek, Bağdât üzerinden Mekke'ye varmış, dönüşte de Tebriz üzerinden benzer güzergahla Herat'a dönmüştür. (Cami, 1337: 187). Beş yıl süren hac yolculuğuna Kaşgar'dan başlayan Nakşibendi şeyhi Abdullah Nidâi Kâşgarî (1174/1760) ise Hocend, Semerkand, Buhâra, Belh, Rey, İsfahan, Şiraz, Bağdat, Kerkük, Musul, Halep, Şam, Kudüs şehirlerini takiple Mekke'ye ulaşmış, üç yıl burada ikamet ettikten sonra İstanbul'a dönerek Eyüp Kalenderhane Tekkesi'ne yerleşmiştir. (Çetin, 2014: 348).

Horasan ve İran'dan Mekke'ye giden ikinci bir yol da Selçuklular döneminden itibaren tüccar ve sûfîlerin sıkça kullandığı başka bir güzergâhtır. Buhâra başlangıçlı olan bu yol Amul, Herat, Sistan, Kirman, Zerend gibi şehirleri takip ederek Fars körfezindeki en eski liman olarak bilinen Bender-i Kong ve Bender-i Siraf limanlarına inmektedir. Bu yolu takip eden hacılar deniz üzerinden Cezire'yi dolaşarak Cidde'ye varmaktadır. (Merçil, 1989: 195). Bender-i Kong ve Bender-i Siraf'ın Safeviler dönemine kadar birçok hacının uğurlandığı limanlar olduğu, buradan Basra limanına ulaşan bazı hacılarınsı kara yoluyla devam ederek *Cebel* adlı geçiş yoluyla Necd içlerinden Mekke'ye vardıkları ya da Atabat ziyareti ardından Meyadin, Musul, Kerbelâ, Necef ve buradan Şam kervanıyla Mekke'ye yöneldikleri anlaşılmaktadır. Buna göre Fesa'dan yola çıkan Rûzbehâniyye tarikatı Şeyh-i Ebû Muhammed el-Baklî'nin (606/1209) Kirman üzerinden iki defa hacca gittiği zikredilmekte, Şiraz'dan yola çıkan Kâzerûniyye tarikatının kurucusu Ebû İshâk İbrâhîm b. Şehriyâr Kâzerûnî'ninse (426/1035) 388/998 yılında bu yoldan hacca gittiği tahmin edilmektedir. (Hoca, 1991: 547; Algar, 2002: 145). Aynı şekilde Nûreddin et-Tahrânî'nin müridi olan Haydar el-Âmulî Hüseyinî'nin (787/1385) de inzivâsı ardından İsfahan yoluyla hacca gittiği, Bağdât Kerbelâ ve Necef ziyaretleri ardından memleketine döndüğü bilinmektedir. (Cebecioğlu, 1998: 26)

14-16. Yüzyıllarda Büyük Selçukluların hâkim olduğu tasavvufun zirve dönemlerinde Tebriz birçok Sûfînin toplanarak birlikte hacca çıktığı bir merkez şehri olmuştur. Bu dönemde Yahyâ Şebüsterî Tebrîzî'nin (720/1320) memleketi Tebriz'den çıktığı uzun yolculuğunda Bağdat, Şam, Yemen, Hicaz, Mısır, Endülüs ve Kafkasya gibi İslâm coğrafyalarını dolaştığı, bu seyahatler esnasında hacı olduğu söylenmektedir. (Karaismailoğlu, 2010: 400). Öte yandan Fazlullah El-Esterâbâdî Hurûfî

(796/1394) gördüğü bir rüya üzere hacca gitmeye karar vererek Esterabad'dan yola çıkmıştır. Meşhed ve Harezm'e gelen Esterâbâdî, buradaki ziyaretleri ardından Mekke'ye yönelmiş, dönüşte Hârezm'den Horasan ve buradan da tekrar İsfahan'a geçmiş, ikinci kere hacı olmak için 775'te Mekke'ye yönelmiştir. (Aksu, 1995: 277). Şeyh Muhammed Nurbahş'a intisap eden Nuriyye hangâhî şeyhi Yahyâ Gîlânî Lâhîcî'nin (912/1506) de 882/1477 yılında Tebriz'den Mekke'ye gittiği bilinmektedir. (Kurtuluş, 2003: 53). Ehli tasavvufun bu dönem sadece Tebriz'de değil Yezd, Herat ve Kirman gibi merkezlerden de yola çıktıkları, özellikle de Kübrevî Sûfilerin hacca gitmek için Herat'ta toplandıkları burada bir süre kafilenin oluşmasını bekledikleri, bu senada Hâce Abdullah Herevî'nin (481/1089) hacı ve yoksullar için inşa ettirdiği imarethânedeki kaldıkları bilinmektedir. (Yazıcı ve Uludağ, 1998: 225). Kirman'ın Mahan kasabasında hilafet aldıktan sonra yola çıkan Nimetullahîye tarikati şeyhi Şâh Nimetullah Velî Kirmânî'de (834/1431) 765/1364 yılında Kirman üzerinden hacca gitmiştir. (Kılıç, 2007: 134).

Safevilerin İran'da hâkimiyetiyle beraber baskılar sonucu zayıflayan tasavvufî oluşumlar zamanla Anadolu ve Hindistan bölgelerine kaymış, bu sebeple Kaçarlılar dönemine kadar İranlı Sûfilerin hac yolculuklarından ayrıntıyla bahsetmek güç bir hale gelmiştir. 19. ve 20. yüzyılda Kirman bölgesinde yaşayan az sayıdaki Zehebiyye mensubu, bütün klasik metinleri Farsça olan ve İran'ın Kürdistan bölgesinde yaşayan Nakşibendî, ayrıca Gilan bölgesindeki bir avuç Kadîrî dervişler dışında tasavvufun ana vatanı olan İran'da bu düşünceden eser kalmamış, Nimetullahî şeyhi Zeynelabidin Şirvani'nin de ifade ettiği gibi Kaçarlılar döneminde Nimetullahî ve Nûrbahşî dervişler dışında İran'da mutasavvuf görülmez olmuştur. (Azmayış, 1381: 79). Bu dönemlerden sonra yazılan ender hac seyahatnamelerinden biri Nimetullahî silsilesi kutbu Hacı Molla Ali Gunabadi Nur Alişah Sani'nin (1284-1337) ikinci hac yolculuğunu anlattığı eseridir. Bu eser 1318/1900 yılında müellifin değimi ile seyahatin kendisine nasip olması tevessülüyle kaleme alınmış, bu yolun yolcularını haberdar etme hedefine matuf olarak derlenmiştir. Müellif nüshası olan ve Bircend Sultani Kütüphanesi 1312 nolu mecmuada *Zadu'l-Menâzil-i Hac* adıyla yer alan bu eser tarafımızdan istinsah edilmiştir. Şeyhin 1327/1910 daki hac yolculuğunu anlatan risalede Şeyh'in 1305-1318 yılları arasında Afganistan, Hindistan, Hicaz ve Yemen'i dolaştığı, buradan hacca gittiği, dönüşte de Atabatı ve Şam'ı ziyaret ederek vatanına döndüğü görülmüştür. Sûfî, Türbet-i Haydariyye, Meşhed, Merv, Çarçub, Karagöl, Buhâra, Kerki, Sebz, Garşi, Belh ve Kabul'den geçen güzergâhı kat ederken âdâb üzere tüm tasavvuf büyüklerinin kabirlerini ziyaret etmiş, Keşmir ve Ahmedabad'dan Karaçi'ye gelmiş, Bombay limanından hareketle Fars körfezindeki Bender Abbas limanına uğrayan bir gemiyle Maskat ve Aden şehirlerini ziyaret ederek Kızıldeniz'e ulaşmış, ardından Osmanlı Devletinin karantina adası olarak bilinen Karmran'da on beş gün kaldıktan sonra Cidde'ye varmış ve nihayet haccını eda etmiştir. Şeyhin dönüşte Basra yolunu kullandığı ve Atabat ziyaretleri sonrasında Kirmanşah'tan yola çıkarak Hemedan, Tehran, Semnan, Şahrud, Sebzevar şehirlerini ardında bırakarak memleketi Gunabad'a döndüğü görülmektedir. (Doğan, 1389: 212, 415).

2.2- Orta Asya Hac Güzergâhı Ve Merkez Şehri Kudüs

Maveraünnehr, Türkistan, Amu Derya ve Afganistan'dan İslam'ın bölgeye yayılmasından itibaren hacca giden ve İşan denilen mürid ve müridlerin Belh, Hocend, Fergana, Oş, Yarken, Hokant gibi merkezi şehirlerden münferid ve kabilelerle kutsal topraklara yol aldıkları bilinmektedir. Genç yaşta Hocend'den yola çıkan Kemal Hucendî (803/1401) gibi Fergana Ekberi silsilesi Şeyhi Saîdüddîn el-Ferğânî'nin (699/1300) de memleketinden başlayan uzun yolculuğu kutsal topraklara varmış; Ferğânî, Şam, Mısır ve Anadolu'ya ziyaretleri ardından 665/1267 yılı haccını eda etmiştir. (Şahinoğlu, 2002: 226; Kılıç, 1995: 380). Türkistan-Hindistan hac güzergâhının en uzak şehri olarak bilinen Yârkend'den hicri 6. yy'da sefere çıktığı tahmin edilen Üveysi Bibi Halvâî Ümiyye bu murada eren müstesna kadın sufiler arasındaki yerini alırken yine erken dönemlerde bu şehirden bir hac yolculuğunu da 562/1167 yılında Hoca Ahmed Yesevî neslinden Kırgız Şeyh Şâh Abdurrahîm gerçekleştirmiştir. (Tosun, 2015: 109).

Türkistan'dan yola çıkan Sûfiler arasında Fergana bölgesi Oş ve Özkend'den gelen Özbek, Kırgız, Tacik ve Kazak Yesevileri, Özbek Nakşibendîleri önemli bir yekünü oluşturmaktadır. Öte yandan Urgeç, Harezmi ve Karakalpak Kübrevileri, Afgan, Tacik, Çeçen ve Fergana Kadirîleri her yıl Mekke'deki merasimlerde yerlerini almışlardır. (Bennigsen, 1993: 217). Türkistanlı Sûfilerin Hicaz'la olan yakın ilişkileri son dönemlere kadar devam etmiş, yirmi yedi yaşında hac yolculuğuna çıkan Özbek asıllı Nakşibendî-Müceddidî Salâhaddin Sâkib Oşî 1910 yılında memleketi olan Oş'dan Hicaz'a gitmiştir. (Tosun, 2015: 109).

Bu coğrafyadan giderek kutsal topraklara yerleşenler olmuş, birçok sufi gibi Muhammed Masum'un (1078/1668) elçilerinden Yekdest olarak bilinen Nakşibendî Müceddidiye tarikatı Şeyhi Sirhindi'nin oğlu Şeyh Ahmed Curyan (1119/1707) Mekke'ye yerleşmiştir. Buna mukabil Mekke'den Türkistan'a göç eden bazı Sûfi aileler bulunmakta, bunlar arasında Abdullah b. İbrâhîm el Mîrganî'nin (1207/1792) Mekke'de doğduğu, yüzlerce yıl burada ikamet eden ailesinin makberelerinin Hind Sûfilerince herdaim ziyaret edildiği kaydedilmiştir. (Melikoff, 1992: 21; Kavas, 2005: 151). Sadece Mirgani'nin değil, Nakşibendîler arasında oldukça seçkin bir isim olan Muhammed Pârsâ'nın (822/1420) da Medine'deki türbesi Orta Asya'dan gelen hacıların maruf ziyaret makamları arasında yer almıştır. (Algar, 2005: 564). Bu makbere ve zaviyelerin aynı zamanda ikametgâh olarak kullanıldığı, Abdullah Efendi'nin 1292/1875 yılında Medine'ye ulaştığında Nakşibendî şeyhlerinden Hindî Şeyhi Mazhar Efendi'nin zâviyesinde kaldığı zikredilmektedir (Kara, 2006: 67).

Türkistandan yola çıkacak Sûfilerin toplanma merkezi çoğu zaman Buhâra olmuştur. Nitekim Emîr Külâl (833/1429) on sekiz yaşında büyük bir Sûfi kafilesiyle Buhâra'dan yola çıkmıştır. (Algül ve Azamat, 1995: 146). Hacı Muhammed Parsa gibi birçok Sûfinin vatanı olan bu şehir dışında Semerkand da hacıların toplanma merkezlerinden sayılmış, Semerkandlı Nakşibendî-Müceddidî Musahan Dehbîdî 1210/1795 yılında buradan çıkan kervanla hacca gitmiştir. (Rafiddinov, 2018: 248).

Atabat ziyareti yapacak Orta Asya Sûfleri çoğunlukla bu şehirden Merv'e gelerek Horasan caddesini takiple İrağ'a giden yolu kullanmış, dönüşte kendilerince uzun bir süre kullanılan işlek bir güzergâh olan Türkistan-Hindistan yoluyla evlerine dönmüşlerdir. Buhâra'dan başlayan bu yol Afganistan içlerine devam ederek Mezar-ı Şerif, Kabil ve Peşaver mesiriyle Bombay'a ulaşmaktadır. Bunun dışında o dönemde kullanılan ve Şirinagra, Lahor, Multan'dan gelerek bu gün Bombay'ın 160 km kuzeyinde yer alan ve eski bir liman olan Surat limanına giden paralel bir güzergâhtan da bahsedilmektedir. Günümüzde Karaçi adıyla anılan bu liman İslam coğrafyalarındaki kutsal topraklara çıkış yapılan limanlardan Bab'ul Mekke'lerden biridir. Öte yandan Odessa'da Rus hükümetinden pasaport/izin alamayan Sûfilerinse 1880'lere kadar 1500 km olan Semerkand-Peşaver-Bombay yolunu at sırtında katetmek zorunda kaldıkları, bu yolun 19. Yy sonlarına doğru Orta Asya Sûfleri için oldukça önemli bir güzergâh haline geldiği bilinmektedir (Erşahin, 1999: 240; Kütükçü, 2011: 180).

Mezkur Buhâra-Afganistan güzergâhının çeşitli sebeplerden ötürü zamanla terkedildiği, hacıların yollarını uzatarak Hazar ve Karadeniz'in kuzeyinden Odessa limanına gelerek buradan İstanbul üzerinden hacca gittikleri izlenmektedir. Nitekim İstanbul'daki Hindiler Kalenderhanesi Şeyhi Abdullah Efendi Lahori 1292/1875 de İstanbul'a gelerek buradan Mekke'ye gitmiştir. Aynı şekilde Fergana Hokand Hanlığı Ming aşireti Özbeklerinden Nemengan valisi Nakşibendî Muhammed Hekim Han Töre de 1258/1843'ten sonra zorlu bir Karadeniz yolculuğuyla Üsküdar'a gelerek buradan hacca gitmiştir. (Kara, 2006: 67; Mahmudov, 2015: 139). Bu duruma işaret eden İranlı devlet adamı Mirza Muhammed Han Mudiruddevle 1321/1904 yılında Osmanlı gemisi ile İstanbul'dan Mekke'ye yol alırken Batum'dan gemiye binen hacıların çoğunun Özbek ve Buhâralı sünni Sûfler olduğunu dile getirmiştir. (Mudiruddevle, 1389: 356).

Osmanlı Sultanlarının bu coğrafyadan gelen sufilere irki ve mezhebi olarak yakınlık gösterdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Osmanlı coğrafyasına göç etmek zorunda kalan Sûfler arasında başta Çiştîye pîri Horasanlı Muînuddin Çiştî (634/1236) ve Emir Sultan (832/1429) olmak üzere birçok önemli şahsiyetin, Yıldırım Beyazıt döneminde (1389-1403) sahiplenildiği, Seyyid Usûl, Seyyid Nasır, Seyyid

Nimetullah-ı Veli, Ali Dede el Buhari, Baba Zakir gibi dervişlerin, 1380-1395 yılları arasında Buhâra'dan hacca giderken Bursa'da ağırlandığı görülmüştür. (Erginli, 2002:180; Kara, 2006: 46). Bunlar arasında Buharalı Nakşibendilerin özel bir ilgiye matuf olduğu, kendileri için hiç bir masraftan kaçınılmadığı resmi belgelere yansımıştır. Buna göre 971/ 1563 yılında Buhâra'dan gelen Ahmet Yesevi evladlarından Şeyh Zendeği ve devrişlerine Şam'dan Hicaz'a kadarki tüm gidiş masraflarının karşılanması için emir verilmiştir. (MD, 7/1/748 /22/ Recep/ 971). Aynı şekilde 1278/1861 yılında Emir Kûlal sülalesinden hac için İstanbul'a gelecek olan Buhâralı Nakşi Şeyhi Seyyid Abdulvahid Efendi ile üç müridine yardımcı olunması istenmiştir. (A.MKT.UM.506. 68. H-09-04-1278). Ayrıca 1269/1852 yılında Buhâralı Nakşi Muhammed Emir Reşid Efendi'ye Hicaz seferinde kolaylık sağlanması için hüküm sadır buyurulmuştur. (HR.MKT/UM/10/CA/1269 126 /47). Yine bu yıla ait bir belgeye göre Carullah olmak isteğini dile getiren Buhâralı Nakşi Derviş Mehmed'e Mekke'de yaşaması için maaş tahsis edilmiştir. (AMKT.NZD.77.42.16-07-1269). Öte yandan Medine mücaviri Buhâralı Nakşi Şeyh Mirza Hamid Efendi'ye *ceraye hintası* adıyla ödenek tahsis edilmesi emredilmiştir. (A.MKT.UM.406.74. 03-11-1276) Mekke mücaviri Buhâralı Nakşi Şeyhi Hacı Beşir Efendi'ye ise maaş ve hinta tahsis edildiği görülmektedir. (A.MKT.UM 543.56 25-08-1278). Nakşibendiler gibi Kadirî Şeyh ve müridlerine de destek verildiği, 1271/1854 yılında hacca gidecek olan Afganlı Kadirî El-Hac Mehmed için emirname sadır buyrulduğu, aynı yıla ait başka bir hükümdeyse genel olarak İstanbul'dan gemiyle Hicaz'a gidecek olan tüm Afgan Kadirî hacılarının işlerinin aksatılmaması için emir verildiği anlaşılmaktadır. (A.DVN.106.53.00-00-1271; ADVN. 164/99 /127) .

Orta Asya Sûfilerinin İstanbul, Bursa, Şam, Kahire, Bağdat, Nefef, Kudüs gibi şehirlerde daha önceden kendi tarikat fertleri tarafından kurulan tekkelerde ikamet ettikleri anlaşılmaktadır. 19.yy'da hacca giden sufilerin geçici olarak kullandığı tekkeler arasında İstanbul'da bir Afgan, bir Kazan, üç Hint, dört Özbek tekkesinden bahsedilirken Kudüs'te bir Özbek, bir Afgan tekkesi ve Kahire'de de bir Özbek ve bir Hint tekkesi zikredilmektedir. Öte yandan Mekke ve Medine'de bu tekkelerin sayılarının doğal olarak arttığı, Özbek Hint ve Kazan dervişlerinin kaldığı birçok tekkenin var olduğu kaydedilir. (Zarcone, 2012: 33). Nasır Hüsrev gibi erken dönem seyyahlarının bile varlığından bahsettiği bu tekkelerin günümüze kadar geldiği bilinmektedir. (Gubadiyani, 1373: 87).

Başta Orta Asyalı Sufiler olmak üzere tüm tasavvuf ehlinin uğramadan geçmediği Kudüs, Peygamberler şehri olarak mukaddes ziyaretleriyle tarihte Hameyn'den sonra üçüncü merkez halini almıştır. İbn Sem'ûn el-Bağdâdî (387/997) hac dönüşü Kudüs'ü ziyaret etmeden memleketine dönmemiştir. (Yetik, 1999: 314). Kubbet'us Sahrayı ziyaretle miraç hadisesini yâd eden, kendi manevi miraçlarına yol alan dervişlere Halife ve Sultanlarca her dönem maddi yardımlarda bulunulmuş, Mekke ve Medine'ye olduğu gibi bu şehrin halkına da mütemadiyen çeşitli hediye ve surreler göndermişlerdir. İslam âleminin halifesi Osmanlı Sultanlarının Kudüs'e her sene gönderdiği surreyle geçinen sufilere hac mevsiminde gelenler de eklenmiş, bunların masrafları meccanen karşılanmıştır. Özellikle sünni hacıların gidiş ve dönüş rotalarının mülazım ve mütemmimi sayılan Kudüs gerçek bir Sûfi şehridir. (Turay, 2018: 127). Kudüs ve etraf şehirlerinin maneviyatı sebebi ile bu şehre yerleşen birçok Sufi olmuştur. Bunlardan biri Ebû Abdullâh Cellâ'dır (306/918). O, Bağdât'tan gelerek Remle'ye yerleşmiş, buradan Mekke'ye giderek hacı olmuş ve hayatının geri kalan kısmının burada geçirmiştir. (Bahadıroğlu, 1999: 538).

Kudüs her ne kadar Şam'dan dönen ve Kahire'ye gelen kervanların asıl rotası üzerinde olmasa da güzergâhtan sapılarak kısa bir tali yolla gidilip dönülen bir şehirdir. Öte yandan Mekke ve Medine'ye yakınlığı sebebi ile yaya olarak gidip gelinen bir şehirdir. Nitekim Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (638/1240) Tunus'dan Mısır'a yaptığı hac yolculuğu ardından Kudüs'e gelerek Halilurrahman'dan Mekke'ye yaya olarak gitmiştir. (Hafız Ebru, 1382; 3/265; Kılıç, 1999: 501). Hacı Bektaşî Veli gibi önderlerin erbain çıkardığı Kudüs, İbrahim Gülşeni'nin oğlu Emir Hayali Çelebi 977/1569 gibi önderlerin uzlete çekildiği bir mekândır. Yavuz Sultan Selim'le Mısır'a gelen Çelebi, babasının Şam'da vefatı üzerine Kudüs'te bir süre kalıp 1542 yılında buradan hacca gitmiş, 1556 yılındaysa Kudüs, Şam ve Halep yoluyla İstanbul'a gelerek Mısır'a dönmüştür. (Tahir; 1333: 1/65).

Öte yandan Kudüs'ün tasavvuf önderlerinin sayısız müridiyle ikamet edebileceği kapasiteye sahip olduğu bilinmektedir. Nitekim Halvetî şeyhi Mustafa Kemâleddin Bekrî (1162/1749) 1149/1737 yılında ikinci defa hacca gidişinde yüz bini aştığı rivayet edilen kalabalık bir mürid topluluğu ile Kudüs'te bir süre ikamet etmiştir. (Muslu, 2012: 228). Diğer taraftan yetmiş tarikin her birinin birer tekkesinin olduğundan bahseden Evliya Çelebi (1682) 1082/1672'de hacca giderken Kudüs'e uğramış, tüm tarikatlara ait dergâhların kesreti ve mükemmelliğini coşkuyla zikretmiş, Mevlevi Kalesi'nin hepsinden yüce ve mamur olduğunu ve her mübarek gecede Ayin-i Muhammedi'nin burada icra edildiğini anlatmıştır. (Evliya Çelebi, 2005: 9/245). Çelebi'nin bahsettiği Kudüs mevlevihanesi Osmanlı Devleti'nin burayı fethinden hemen sonra 1516-1539 yılları arasında kurulmuş, Mevlevi Şeyhi Seyyid Hacı Ali Dede (1271/1854) gibi birçok Sûfînin âsudegâhı olmuştur. (Tütüncü, 2006: 703). Konaklama imkanının ileri seviyede olduğu bu mekândan bahseden Şirvanî her yıl üç ay boyunca Kudüs'e on beş bine yakın ziyaretçinin geldiğini, bu şahısların kalacak yer, yiyecek ve ihtiyaçlarının tamamının meccanen karşılandığını ifade etmiştir. (Şirvanî, Tarihsiz: 31). Şehre hac kapısı Bab'ul Mekke'den giren Sûfîler edeben medfun olan tasavvuf önderlerinin kabirlerini ziyaret etmiş, Nakşibendî hırkası giyen Abdülganî en-Nâblusî (1143/1731) 1101/1690'da hacca giderken Kudüs'e uğradığında öncelikle Halilurrahman'a gelerek kabir ziyaretlerinde bulunmuştur. (Özel, 2006: 269). Safevi tarikati şeyhi Hâce Ali olarak maruf Alâüddîn Erdebilî (832/1429) hac dönüşü bu şehirde vefat etmiş ve Bâbürrahme mezarlığına defn edilmiştir. (Azamat, 1995: 279).

2.3- Hindistan Hac Güzergâhı

İslam'ın Arap tüccarlar ve hacılar vasıtasıyla yayıldığı Güney Asya ve özellikle de Hindistan tasavvufun yaygın olduğu bir coğrafyadır. (Cebecioğlu, 1994: 172). Tasavvufun önemli simalarından sayılan ve ilk dönem sufileri arasında yer alan Beyazıd-ı Bistamî'nin (234/848) mürşidinin Ebû Ali Sindî olduğu düşünüldüğünde (Uludağ, 1994: 239) bu coğrafyada Hintli Sûfîlerin ilk dönemlerden beri varlığı anlaşılacaktır. Hintli müslümanların hayatlarında haccı dönüm noktası saydığı, canları pahasına bu uzun ve tehlikeli yolculuklara çıktıkları bilinmektedir. Bunlar arasında Medâriyye kurucu Şeyhi Bedüddîn Kutbu'l-Medâr'ın (840/1436) birinci hac yolculuğu dönüşünde geminin batması sonucu ölümden döndüğü, yılmadan ikinci hac seferine çıktığı ve bu seferi de Bağdât üzerinden gerçekleştirerek Atabat ziyaretleri sonrası Medine'de bir erbain çıkardığı görülür. (Uslu, 1992: 327). Çiştî Şeyhi Muhammed Burhânî (1029/1620) 952/1545 yılı haccı sonrası on iki yıl Haremey'de ikamet ederek Şeyh Ali b. Hüsâmeddin Müttak el-Hindî'nin (975/1567) yanında manevi merhalesini geçirmiştir. (Demirli, 2012: 358). O 1536'da hac için Mekke'de bulunduğu zaman Kadirîyye, Şâzeliyye ve Medyenîyye hilâfeti almıştır. (Özcan, 2006: 32). Öte yandan Muhammed Baki Billâh'ın müritlerinden Taceddin Senbhâlî (1050/1640) gibi birçok Sûfî şeyhinin vefatı ardından ikamet yeri olarak Kutsal torpakları seçmiştir. Hindli sufiler arasında Nakşibendî ve kolu Müceddidiler zamanla ilk sırayı almış, Nakşî hacıları Kadirî, Kalenderi ve Çeşti hacıları takip etmiştir. Bu durum güzergâhlardaki Nakşî tekkelerin sayı üstünlüğünden anlaşılır. Bunlar arasında Hâce Perdepuş Harezmi (1015/1606) gibi hac seyahati dönüşünde Belh, Kabul, Lahor, Agra, Surat'a yerleşenler olmuş, Harezmi Belh'deki Hâce Muhammed İslâmcubarî'nin halifesi olarak Surat'a yerleşerek irşada devam etmiştir. (Buehler, 2015: 150-152).

Tasavvuf önderlerinin birçoğunun müridleri ile bu yolculuğu gerçekleştirdiği, Hindistan Tarikat-ı Muhammediyye kurucusu Seyyid Ahmed Birilvî'nin (1246/1831) 1821'de müridleriyle hacca gittiği, (Kurtuluş, 1989: 135), Cidde'de tanıştığı Yemenli âlim Muhammed Şevkânî'den (1249/1834) etkilendiği görülür. (Gaborieau, 2008: 312). Öte yandan birçok sufinin Haremey'de mukim şeyhlerini ziyaret için mükerrer seyahat ettiği, Eşref Alî Tehânevî'nin (1863-1943) hacda aşına olduğu Çiştîyye tarikatine gönül verdiği, memleketine döndükten sonra Mekke'ye tekrar gelerek Şeyhinin yanında uzun bir dönem terbiye gördüğü anlaşılır. (Ansari, 1995: 473). Kutsal torpaklarda mukim Hint tasavvuf önderlerinin eğiterek memleketlerine gönderdiği müridlerin bölgede önemli hizmetler verdiği bilinmektedir. Mekkeli Çiştîyye tarikatı şeyhi Molla Civen el-Leknevî (1130/1718) 1691 yılında hac için gittiği Mekke ve Medine'de beş yıl ikameti ardından Hindistan'a dönmüş,

Dekken'den 1700 yılında ikinci hac yolculuğuna çıkmış, bir müddet kalarak eğitim almıştır. (Çeker, 1993: 35). Aynı şekilde Tâceddîn bin Zekeriyâ (1050/1640) da müridi Şeyh Ahmed Nahli'den Mekke'de öğrendiği Nakşiliği Endonezya ve Çin gibi uzak coğrafyalar başta olmak üzere Necd, Yemen, Basra, Suriye ve Mısır gibi Arap diyarlarına yaymış, tarikati berpâ etmiştir. (Mete, 2014: 186).

Öte yandan Hindistanlı Tasavvuf önderleri Sultanların siyasi mücadelelerinde rol almış, manevî destek aramak için kutsal topraklara gönderilmişlerdir. Buna Sirhindî'nin (1033/1624) Halifesi Muhammed Masum'un (1079/1668) büyük oğlu Sibgatullâh'ı örnek gösterebiliriz. Zira o, Dara Şukuh'a (1069/1659) karşı Evrengzib (1118/1707) için manevi destek toplamak üzere Mekke'ye gönderilmiş, burada toplanan müslümanlardan hac esnasında dua istemiş, dönüşte Bağdat'a uğrayan Şeyh Abdulkadir Geylanî'den (561/1166) istimdat etmiştir. Hindistan'dan Mekke'ye zaman zaman siyasi gücün ve meşruiyetin göstergesi olarak pahalı hediyeler taşıyan mücehhez kervanlar gönderilmiştir. Bunlar arasında Ekber Şah'ın (992/1584) 1576 yılında başına Sultan Hâce Nakşebendî'yi *emir-i hac* tayin ederek gönderdiği kervan önemlidir. Sultan bu vazife için bol miktarda para vererek Mekke'de bir sûfi hangâhı inşa etmesini istemiştir. (Buehler, 2015: 154, 148). Aynı şekilde Delhi'li Ahmed Kehattû Mağribî (849/1445) Medyeniyeye halifesi Baba İshâk-ı Mağribî'nin dergâhında yetiştikten sonra halife tayin edilmiş, ardından hacca gitmiş, dönüşte Irak ve İran'a uğradığı sırada Timur'un ilgisine mazhar olarak Semerkant'da ve Horasan'da bir süre kalmıştır. (Kurtuluş, 2003: 322). Öte yandan Gucerat Sultanlarının Mekke'de kurulan dergâhlara maddi destek sağladığı, sultanlar dışında Müttaki el-Hindî'nin tekkesinde kalanların masraflarını istinsah faaliyetlerinden karşıladıkları görülmektedir. (Özcan, 2006: 223).

Mekke ve Medine dışında Halep, Şam, Kudüs, Kahire, İstanbul, Bursa, Tosya, Konya, Antep, Adana, Antakya gibi şehirlerde kurulan tekke ve dergâhlar Hind sufilerine hac mevsiminde hizmet vermiştir. Bunlar arasında Konya Söylemez Tekkesi güzel bir örnektir. Allahabad'lı Çeşti şeyhi Şeyh Fadıl Hüseyin (910) tarafından başlarda Çeşti tekkesi olarak kurulmuş, daha sonra Nakşibendî tekkesine dönüştürülmüş, hacca giden Hindli dervişlere hizmet vermiştir. (Zarcone, 2012: 34). Bu tekkelerden bir diğeri Tâceddîn bin Zekeriyâ'nın Mekke'de kurduğu ve kendisinin de defnedildiği dergâhtır. Hintli Sûfi ve hacılara barınma imkanı sunan başka bir tekke ise 17. Yy da Bengal Kralı'nın oğlu Muhammed Dede Ahmedabadi tarafından yaptırılmıştır. (Mete, 2014: 186). Muhammed Dede hacca giderken Konya'daki Mevlevi ayininden etkilenecek Mevleviliğe geçmiş, Mekke'de bir Mevlevi tekkesi kurdurmuştur. (Zarcone, 2012: 47)

Sind ve Hintistan'ın en uzak yerlerinden gelerek deniz yoluyla hacca gidecek Sûfilerin çoğunun yolu eski adlarıyla Tete ve Surat yeni adlarıyla Karaçi ve Bombay limanlarına ulaşmaktadır. Bu limanlardan uğurlanan sufiler arasında Müttaki el Hindî (975/1567) zikredilir. Kendisi 1536 yılında Mülta- Gucerât kara yolunu katederek Surat limanından Hicaz'a ulaşmıştır. (Özcan, 2006: 223). Öte yandan gidişte ve dönüşte Keşmir yolunu kullanan Sûfilerin Safeviler döneminden itibaren bu toprakları terk ettiği, mezkur limanlardan Basra Körfezine uğrayan gemilere binerek Atabat ziyareti ardından hacca gittikleri bilinmektedir. Nitekim 1237/1822'de Kalküta-Bengal-Bihâr-Bombay yoluyla Cidde'ye giden ve aynı yolla geri dönen Seyyid Ahmed Birîlvî (1246/1831) gibi otuz dört yaşında hacca giden Nakşebendî Müceddidî Dükçi İşân da bu limanlardan yola çıkmıştır. (Kurtuluş, 1989: 135; Tosun, 2015: 112)

Zaman zaman yollarda kalan Hint hacılarının durumu Osmanlı halifesine bildirdikleri, kendileri için daha güvenli yollar aradıkları resmi belgelerde görülmektedir. (HR.TH.119.72.M-30-05-1892). Hint denizini arklarında bırakan bu Sûfiler en korkulu denizlerden biri saydıkları Kızıldeniz girişinde Bab'ül Mendeb boğazında ecel terleri dökmüş, Kamran adasındaki karantinadan sonra Yülemlem adlı mikat bölgesinde ihrama girmişlerdir. (Eyyub Sabri Paşa, 1036: 108). İranlı Sûfi şair Naib Sadr Şirazi 1305/1887 yılı hac dönüşü gemide tanıştığı Hintli Sûfilerden uzun uzun bahsetmiştir. Kendisiyle aynı yıl hacca giden Senendecli Kadîrî Sufi Melik'ül Kelam Mecdi ise Kamran adasında

Osmanlı devleti tarafından uygulanan karantinada bu sufilerden ücret alınmadığını zikretmiştir. (Şirazi, 1383: 189; Mecdi, 1382: 120). Burada sadece Hintli dervişlerden değil Yemen, İran ve Iraklı derviş ve fakir hacılardan da karantina ücreti alınmadığı, hatta bu dervişlerin yevmiyelerinin Osmanlı Devleti Hazine-i Celilesinden bizzat ödendiği anlaşılmaktadır. (BEO/18222/243, 10/M/1311; BEO/18480/247, 16/M/1311)

2.4- Uzak Doğu Ve Çin Hac Güzergâhı

13. asırdan itibaren Kanton Limanı'na gelen Arap Hint ve Fars asıllı tüccar, mutasavvıf ve hacılar vasıtasıyla Endonezya ve Malezya'ya ulaşan İslam, Seyyid Abdulaziz gibi değerli sufi önderlerin Cidde'den Malaka'ya gelmesiyle birlikte bölgeye yayılma göstermiştir. (Samah, 2014: 119). Sûfilerin gayreti bu coğrafyada tarikata mensubiyetin adeta İslam'ın şartı gibi kabul edilmesine sebep olmuş, özellikle Cava ve Açe'de tasavvuf oldukça yaygınlaşmıştır. Zira XVII. Yüzyılda Haremeyn'de yaşayan tasavvuf âlimlerinden Ahmed Kuşaşi, İbrahim Kurani (Gorani) (1101/1690) ve oğlu Muhammed Tahir gibi şahsiyetler hacca gelen bölge halkına tasavvufi terbiye vermiştir. (Gemi, 2015: 179; Özay, 2006: 195). Bu şeyhlerin irşadında bulunan Javalı hacılar Mekke'den sufi önderleri olarak dönmüş, 1571 de Mekke'den ülkesine dönen Muhammed Azhari bu konuda büyük çaba sarfetmiştir. Bunlar arasında Sumatra'lı Hamza Fansûrî (1008/1600) müstesna bir yere sahiptir. Zira o Malay dilinde eser yazan ilk mutasavvıf olarak kabul edilmektedir. Bu zatın hacca giderken Kudüs ve Atabat ziyaretlerinde bulunduğu da bilinmektedir (Bukhari Lubis, 1997: 511)

Endonezya hacılarının *Serambi Mekah'si* yani *Bab'ül Mekke'si* Açe limanıdır. Hacılar bu limandan gemilerle Mekke'ye uğurlanmakta, buradan Malakka körfezine ve Kalküta limanına gelerek Hint okyanusunu geçip Aden'e ve Kızıldeniz'e ve Cidde'ye ulaşmaktaydı. 19.yy'ın ilk yarısında Mekke'de oldukça yoğun bir Malay cemiyeti bulunduğu, bunların kutsal topraklarda bir müddet mücavir ya da mukim olarak kaldıkları bilinmektedir. Bunlar arasında Ayderûsi Şeyhlerinden Nûruddîn el-Ayderûsî Rânîrî (1068/1658) örnek olarak verilebilir. O, 1029/1620 yılı haccı için gittiği Haremeyn'de iki yıl kalarak ülkesine dönmüş ve tebliğ faaliyetlerinde bulunmuştur. (Göksoy, 2007: 256; Samah, 2014: 113). Rânîrî dışında 19. yy'ın 2. yarısında Mekke'de Javalı Sûfilerin mürşidi olan Halidi halifesi Şeyh Süleyman el-Zühdi de Hicaz'a gelen Endonezyalı hacılara tasavvufi eğitim veren şahsiyetler arasında yer almaktadır. (Kraus, 2007: 315).

Bölgede başta Kadîrî dervişleri olmak üzere Nakşî, Halidi, Halvetî ve Şettari tarikatlerinin zamanla yaygınlaşmış olduğu, Abdurrauf Singkili'nin (1693) 1643 yılında hac ve tahsil için Mekke'ye gittiği ve burada Nakşibendî terbiyesi alarak döndüğü, onunla birlikte bölgede Nakşîliğin zirveye ulaştığı zikredilmektedir. (Cici, 2002: 426). Öte yandan Mekke'deki Ebu Kubey's Dağı'ndaki Nakşibendî zaviyesinde Şeyh Ahmed Hatip Sambasi (1875) tarafından birçok Endonezyalının irşad edildiği, kendisinin Cava'ya döndüğünde kurduğu Kadîriyye-i Nakşibendîye yoluyla Cava ve Kalimentan'da bu yolu yaydığı, müridi Şeyh Nevevi Şeyh Abdülkerim Banteni'nin (1895) de bu hareketi ileriye taşıdığı bilinmektedir. Öte yandan Açe'de Halvetîliğin Sulavesili Şeyh Yusuf Makassari (1626-1699) tarafından yayıldığı, kendisinin birkaç defa hac ve tahsil için Mekke ve Medine'ye gittiği, Hollandalıların onu Güney Afrika'ya sürmesiyle Endonezya ve Güney Afrika arasında derin bağlar kurulduğu, şeyhin buradaki kabrinin Halvetîlerin ziyaretgâhı haline geldiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Sumatralı Şeyh Abdusselam Palembangi'nin (1788) 1775 yılında Halvetî Nakşî ve Kadîrî tarikatlerini birleştirerek Semmaniyye adlı yeni bir tarikat vücuda getirdiği, Mekke ve Medine'ye ilim tahsili ve hac için giden müridlerin rahatı için Halvetîliği seçen Palembang Sultanı'nı Cidde'de bir zaviyesi kurdurduğu bilinmektedir. (Göksoy, 2003: 81, 85).

Nakşibendî Halidi tarikatının Orta Cava'ya yayılması Batı Sumatralı Şeyh İsmail Minangkabauhın'nın (1857) 1820'li yıllarda hacdayken Nakşî Şeyhi Süleyman Efendi'yle tanışması ardından gerçekleşmiş, 1845 de icazet alarak adaya dönmen şeyhin yolu zamanla dönemin en yaygın tarikatı haline gelmiştir. Mekke'deki öğrencisi Şeyh Muhammed Tahir Barulak'ın (1855) bu yolu Batı Sumatra'ya yaydığı, burada üç Hâlidî merkezi kurduğu görülmüştür. 1863 yıllı haccı sonrası aldığı

icazet sonrasında Şeyh Abdülvehhab Rokan'ın çabalarıyla Sumatra'nın kuzey ve doğu bölgelerine bu yol yayılmış, Orta Cava'da Şeyh Abdülkadir adlı sufice genişletilmiştir. Mekke'de icazet alarak Banyumas'a dönen Nakşî şeyhlerinden 13 kişi 1881 yılında Süleyman Efendi'den ve 9 kişi de 1889 yılında Muhammed İlyas'tan icazet almıştır. Endonezya'da yaygın olan diğer bir tarikatse Ticaniyye'dir. Muhammed Reisi'in 1928 de Mekke de icazet alarak Cava'ya dönüşü ile yayılan bu tarikat, Cavalı Abdülfettah'ın 1947 yılında hac için gittiği Mekke'de Şeyhi Ahmed Şerif Senusi'nin aldığı terbiye ve icazetlemeyle büyük mesafe katetmiştir. (Kraus, 2007: 315).

Açıkça görüldüğü üzere İslam'ın dolayısıyla tarikatların Endonezya ve Malezya'ya yayılması ve yükselmesi hac seferleriyle olmuştur. Bu durum hiçbir İslam coğrafyasında bu denli yoğun gerçekleşme de bu telaşın benzerinin Rus tebası Müslümanlar arasında görüldüğü söylenebilir. Uzak Doğu Müslümanlarının hacca bu denli yönelişi sömürge devleti Hollandalıları ciddi anlamda önlem almaya itmiş, hacılar muhalif ve düşman olarak görülüp yolculukları engellenmeye çalışılmış, 19. yüzyıl sonlarına kadar muhtemel isyancı olarak görülerek yolculukları yasaklanmıştır. 1716 yılındaki yasaklamayla zirveye ulaşan bu durum, Endonezyalı tasavvuf önderlerinin dünyanın bir ucu olan Güney Afrika'ya sürülmelerine yol açmış, bu iki bölge Müslümanları yine hac sayesinde bağlarını muhafaza etmişlerdir. Bu nedenle hac ibadetinin Uzak Doğu Müslümanları için İslam coğrafyalarıyla kurulan tek bağ olduğu söylenebilir.

Öte yandan Endonezya gibi Çin'in de İslam'la tanışması Hicaz'dan gelen ve *Menhuan* denilen dervişler sayesinde olmuş, XVII. yüzyıl ortalarından itibaren bu bölgede Menhuanlar Afrika'daki murabıtların vazifesini üstlenmişlerdir. Çin'li Müslümanların Singapur Honkong'dan hac kabileleri ile Kanton limanından yola çıkarak Mekke'ye geldikleri, Doğu Türkistan'dan gelen Uygur hacılarına başta Hindistan-İran kara güzergâhı olmak üzere bazı farklı yollardan hacca gittikleri görülmüştür. Güzergâh üzerinde hacca giden bu sufilerin Uygurların zamanla kurduğu kalenderhane ve zaviyelerde kaldığı bilinmektedir. (Cebecioğlu, 1994: 173).

Başta Seyyit Hâce Abdullah olmak üzere Kadirî dervişleri bu bölgede hizmet vermiş, bugün Linxia adıyla bilinen ve Çin'in Mekke'si olarak kabul edilen şehirde Seyyit Muhyiddin önderliğinde Kübrevî menhuanları tasavvufu yaygın hale getirmişlerdir. Fakat Çin de en yaygın tarikat Nakşibendilik olmuş, Hafıyye menhuanı Seyyid Muhammed Yûsuf'un 1083/1673 de Mekke'den bölgeye gelişi ile yayılan tarikat zamanla güçlenip Şeyh Hidâyetullah'ın halifelerinden Şeyh Ma Laichi'nin önderliğinde genişlemiştir. Şeyh hac sonrası Yemen'de ilim tahsil ettikten sonra Hindistan ve çevresine yaptığı uzun seyahatler esnasında Nakşibendî Şeyhi Mevlânâ Mahdûm'a intisap etmiş, Çin'e dönmesiyle beraber tarikatın etkileri daha da büyümüştür. Cehriyye tarikatı menhuanı olarak bilinen Ma Minghsin'in (1195/1781) haccını eda ederek Yemen ve Buhâra'da eğitim alan Şeyh Zeyn b. Muhammed Abdülbâkî el-Mizcâcî'den halifelik alması ve 1761'de Çin'e dönmesiyle beraber bu yol Türk kabilesi olan Salarlar arasında yayılmaya başlamış, bu ilerleyiş zamanla daha da ivme kazanmıştır. (Chang ve Lin, 2004: 143)

İngiliz, Rus ve Hollandalılar gibi Çinliler de tebaalarına yasak koyarak Hicaz'la ilişkilerini zayıflatmaya çalışmış, pasaport vermeyerek kutsal topraklara gitmelerine engel olmuşlardır. Buna Sûfîler farklı çareler aramış, zaman zaman Osmanlı Halifesinden yardım istemiştir. Devletin yürüttüğü Panislamizm siyaseti gereği İstanbul üzerinden gelip giden bu hacıların dertlerinin dinlendiği, korunup kollandığı, en azından bir kısmının masraflarının karşılandığı anlaşılmaktadır. Buna delil olarak 1330/1911 yılına ait bir belgede Çin ahalisinden hac dönüşü Dersaadet'te perişan olan fakara hacıların memleketlerine gönderilmesi için gerekli meblağın ödenmesi örnek verilebilir. (MV.163,36.H-12-04-1330). Ayrıca 1328/1909 tarihli diğer bir belgede ise Çin Türkistan'ından gelen ve hac sonrası İstanbul'a ulaşan fakir hacıların dönüş masraflarının karşılandığı anlaşılır. (MV.140,14.H-06-05-1328). Uzakdoğu ve Çin Müslümanlarının hac ifalarıyla Sultan Abdulhamid'in yakından ilgilendiği, bu minvalde tahta çıkışının 25. Sene-i devriyesi hatırasına Seylan adası Müslümanları için burada

kendisinin de mensup olduğu tarikatın bir şubesi olacak Şazeli zaviyesinin temelini attığı bilinmektedir. (25.3.2009, abdulhamidisani.wordpress.com)

2.5- Karadeniz, İdil-Ural Ve Kafkasya Hac Güzergâhı ve Merkez Şehri İstanbul

Karadeniz, İdil-Ural ve Kafkasya'da İslam'ın intişarıyla beraber müslümanlar hac görevini yerine getirmek üzere Şam, Bağdat ya da Kahire gibi merkezlere ulaşmış, buradan çıkan resmi kervanlarla kutsal topraklara varmışlardır. 15.asrın başlarına kadar Kafkas-Karadeniz'in doğusunda kalan çoğu Türk kökenli Yesevi, Maveri ve Volga-Ural bölgesi Başkırları arasında Kübrevilerin büyük bir bölümü İran- Horasan caddesini kullanmışlardır. Bu tarihten sonra başlayan Osmanlı-Safevi-Özbek mücadeleleri sebebiyle Safeviler tarafından yasaklanan bu güzergâh terk edilmiştir. Buna göre Aral, Kafkasya, Dağıstan, Kuzey ve Güney Azerbaycan hacıları Osmanlı devletinin desteği ile kuzey güzergâhına yönelmişlerdir. (Çınar, 2015: 76) Bunlar arasında Harezmi Kübrevilerinden Hüseyiniye-i Hemdaniyye silsilesi İğtişaiyye kolu son piri Hüseyin Harzemi (958/1539) kalabalık bir mürit topluluğuyla 1538 yılında tehlikeli bir hac yolculuğu gerçekleştirmiştir. Zira Harezmi'den yola çıkan şeyhin kervanı Safeviler yüzünden yollarını uzatmak zorunda kalmış, Buhâra'dan Hacı Tarhan'a buradan da Azak ve Kırım'a gelerek Akkirman'dan gemilerle İstanbul'a ulaşarak İstanbul'dan kara yoluyla Mekke'ye gitmiştir. (Harezmi, 1390: 23). Mezkûr yol 1500'lü yıllardan itibaren Rusların bölgeye hâkim olmasıyla enmiyetten yoksun kalsa da zaman zaman münferiden kullanılmıştır. (Ünal, 2008: 227). Kafkasya-İstanbul-Şam-Mısır-Hicaz güzergâhında Kazan, Tatar ve Kazaklara ait, Dağıstanlı Sûfilerin hac mevsiminde kaldığı birçok tekke inşa edilmiştir. Bu tekkeler 1270 li yıllarda işlerliğine devam etmiş, tekkelere Osmanlı halifesinin desteği sürmüştür, bu durum resmi belgelerden anlaşılmıştır. (Zarcone, 2012: 50; Belgelerle Osmanlı Türkistan İlişkileri, 2004: 3-19). Tatar hacılarından birçoğuna İstanbul'daki Kazan Tekkesinde tahsisat verildiği, Mekke'ye giden Kazan Nakşibendî Şeyhi Hafız Mehmed gibi maruf şahıslara maaş bağlandığı görülmüştür. (MAD,12710,s.17; A.MKT. UM.432.11H-29-03-127).

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Süveyş Kanalı'nın açılması ve Karadeniz-Akdeniz üzerinden yapılan hac yolculuklarının kolaylaşmasıyla Karadeniz güzergâhı 20. yy'ın başlarına kadar kullanılmaya devam etmiştir. Önceleri mezkûr yollardan çaparhane yani menzilleri kullanarak hacca giden Sûfiler Rusların tren yolları inşa etmesiyle beraber Bakü-Krasnobods-Kief-Odessa-İstanbul güzergâhıyla çok daha rahat yolculuklar yapmıştır. Bu sebeple Sibiryaya, Altınorda, Kazan ve Başkur hacıları, Kuzey Karadeniz ve Ural-Volga bölgesi İdil ve Sibiryaya Kırım Tatarları, Kief'e ulaşarak buradan Odessa limanından İstanbul'a geçmişlerdir. (Kütükçü, 2011: 179). Bu hacılar arasında Kazan Tatar dini lideri Nakşibendî Şehabeddin Mercani'nin (1889) 1880'de İstanbul üzerinden gerçekleştirdiği hac yolculuğu meşhurdur. (Sıbgatullina, 2007: 521).

Bu bölgelerden gelen Sûfiler arasında Nakşîlerden sıkça bahsedilmekte, İdil-Ural bölgesi Tatar ve Başkır Sûfileri arasında Zeynullah İşan'ın (1917) 1869'da hacca giderken İstanbul'da Ziyaeddin Gümüshânevi'den (1893) el alıp Nakşibendî-Hâlidî halifesi olarak memleketine döndüğü bilinmeke, kendisinin 1884'deki ikinci hacı dönüşünde de şeyhiyle buluştuğu kaydedilmektedir. (Maraş, 2013: 372). Öye yandan Kafkas sufileri arasında hilafetini Mekke'de alanlar arasında Nakşî-Halidi şeyhi Abdullah Erzincani Mekki'nin iki halifesinden bahsedilmektedir. Bunlar Dağıstan'dan Mekke'ye göç eden Nakşibendî-Hâlidî şeyhi Halil Hamdi Dağıstanî (1313/1896) ve Rusların Kafkasya'yı işgali sırasında Dağıstan Hanlarından olan Şeyh Yahya Dağıstanî (1319/ 1899) adlı sufilerdir. (Şimşek, 2017: 67; Memiş, 2013: 197).

Karadeniz, İdil-Ural ve Kafkasya hac güzergâhındaki en önemli merkez şüphesiz İstanbul'dur. Fethinden itibaren İslam payitahtları arasındaki yerini alan bu şehir, Hicaz'ın Osmanlı'ya geçişinden sonra Anadolu Balkan ve diğer bölgelerden gelen dünya hacılarının güzergâhlarını kilometrelerce uzatmayı göze aldıkları bir yerdir. Nitekim Horasanlı Nakşibendî Şeyhi Ebû Saîd Kûzeğânî (980/1572), 971/1563 yılında memleketinden gelerek İstanbul'dan hacca gitmiş, Halvetî Cemâleddin Hulvî (1064/1654) on dört yaşındayken şeyhi Necmeddin Hasan Efendi'yle Üsküdar'dan hacca

uğurlanmıştır. İstanbul merkezli hac yolculukları son dönemlere kadar devam etmiş, Nakşibendî Şeyhlerinden Yahyalı Hacı Hasan Efendi (1987) 1946 yılında bu şehirden başlayan ve Kahire'den geçen doksan üç günlük bir seyahat ferçekleştirmiştir. (Öztürk, 1994: 225; Uzun, 1998: 347). Bu şehir Sûfiler için İslam'ın bol olduğu bir şehir şeklinde nitelenmiş, Zeynelabidin Şirvani İstanbul lafzını *İslambol* şeklinde açıklamıştır. (Şirvani, 1947, 2/161 ve 363)

Bağdat'ta Halife tarafından yüzyıllar boyu gösterişli törenlerle uğrulan kervanların bu defa İstanbul'dan çıktığı, bu geleneği devam ettiren sufilerin Osmanlı halifesinin bilgisi, desteği ve yardımına mazhar olduğu, halife ardında safâ durma arzusu taşıyan sufilerin bu şehre gelerek ondan manevi izin almak istediği anlaşılmaktadır. Şâzeli Aleviyye kurucu Şeyhi Ahmed el-Alevi (1869-1934) hac için Kuzey Afrika'dan yola çıkmış, dönüşte Kudüs, Şam gibi şehirleri ziyaret etmiş, bu yolculuk esnasında halifeyi görmek için de İstanbul'a gitmiştir. (Kara, 1989: 42).

Sûfilerin hacca giderken İstanbul'dan geçen güzergâha yönelme sebeplerinden biri de Eyüp Sultan hazretleri'ni ziyaret olmuş, Nakşibendî Şeyhi Murâd Buhârî 1681'de otuz yaşında İstanbul'da Eyüp'te ikamet etmiş, buradan beş defa hacca gidip gelmiştir. Eyüp civarındaki Kalenderhâne Orta Asya hacılarının mekânı olmuş, hac mevsimi doluluktan dolayı burada çoğunlukla yer sıkıntısı çekilmiştir. (Celâl Bey, 1946: 47)

İstanbul'da yaşayan Bektâşi, Mevlevî, Rufayî, Uşşakî, Kadîrî, Şettarî, Hemzevî dervişlerden bahseden Hacı Zeynelabidin Şirvani, 1305/1887 yılında yaptığı hac yolculuğu esnasında bu tarikatlerin tekkelerini ziyaret etme fırsatı bulmuş, bazılarının zikir meclislerine katılmıştır. O eserinde şehirdeki tüm tekkeler gibi Mevlevî tekkelerindekilerin maaşlarının Sultanın vakıfları tarafından karşılandığını, şehirdeki Mevlevihanelerde cuma ve bazı özel günlerde sema töreni düzenlendiğini, Galata Mevlevihane şeyhinin kendisine lütufta bulunarak evine davet ettiğini, kendisinin vecd ve sema ile ilgili görüşünün sorulduğunu zikretmiştir. (Şirvani, 1947: 2/102).

İran Kaçar hanedanlığı zamanında daha çok servet sahibi ve siyasetle iştiğal eden hacılar da kutsal topraklara gitmeden önce bir süre bu şehirde ikamet etmiştir. Osmanlı güvencesi altındaki gemilerle gelinen İstanbul İranlı birçok Sûfiyi kendisine çekmiştir. İranlı Sûfiler burada birçok tarikat mensubuyla faydalı mülakatlar gerçekleştirmiş, Naibussadr gibi bazı müstesna şahsiyetler Halife'yle görüşme imkânı bulmuş ve kendi eserini takdim etme fırsatı yakalamıştır. Nimetullah tarikatî kutbu Muhammed Masum Alishah (1344) İstanbul üzerinden hacca gitmiş, Buhâra Sûfilerinden Rahmetullah bin Molla Aşur (1311/1893) İstanbul hatıralarını Farsça hac seyahatnamesinde anlatmıştır. Molla Aşur 1303/1885 yılında İstanbul'da yirmi dört gün kalmış, Ayasofya caminde cuma namazı sonrası cehri zikir çeken Rufâilerden bahsetmiştir. Mercek ve gözlük satın almak için gittiği Kapalıçarşı'da Mesnevi ve Buhâra hakkında sorulan ilginç sorulara manidar cevaplar vermiştir. (Caferiyan, 1389: 4/933-937). İstanbul'daki Rufai tekkesinden bahseden bir diğer Nimetullahî hacıysa Mirza Mahmud Han Hüseyini Nimet Fesai'dir. O, 1317/1899 yılındaki hac yolculuğu dönüşünde Rıfai dervişlerinin tekkesini ziyaret etmiş, bu tekkeden oldukça etkilenmiş, ayrıca bir cuma günü Beyoğlu Mevlevihanesine giderek buradaki ayini izleme şerefine nail olmuştur. (Fesai, 1378: 79). Bu şerefe nail olan İranlı hacılar arasında Sultan Muhammed Seyfuddevle'den de bahsedilmektedir. O, 1279/1862 yılı cuma selamlığı törenini eserinde anlatmıştır. 1304/1886 yılında bu şehirde kalan meşhur seyyah derviş Hacı Pirzade de bu törenden oldukça etkilenmiştir. Öte yandan Pirzade eserinde şehirdeki mutasavvıfları anlatırken "*İstanbul Tekkelerinin Zikri Sûfî Dervişler ve Şeyhlerin Şerh-i Hali*" başlığı ile birçok ilginç noktaya değinmiş, hac mevsiminde mevlevihanede kalan sufilerden bahsetmiştir. (Pirzade, 1963: 80).

İstanbul tekkeleri başta padişah olmak üzere birçok bürokrat, vakıf sahibi, ilmiye mensubu ve şeyhlerin himmetiyle eksiksiz ve devamlı iş görür hale getirilmiş, çetin hac seferinde *İbnussebil* sayılan Sûfilere bu mekânlarda ücretsiz hizmet verilmiştir. Bu tekkeler arasında Kazak Sûfilerinin Nuriosmaniye'de kaldığı Halvetî ve Cerrahi tekkesinin tüm ihtiyaçları devlet tarafından giderilmektedir. (HR, HMF.İSO, 185/62,1315). Öte yandan İttihad-i İslam konusunda bilinçlendirme

vazifesi gören bu tekkeler arasında Çalâk tekkesi Türkistan'dan gelen hacılar için kurulmuş, Buhâra ve Eyüp Tekkesi ise Taşkent, Hokand, Kaşğar, Merğinan, Andican, Karagöl ve Oş şehrinde gelen Sûfilerin barındığı yer olmuştur. Nitekim 1299/1881 yılında hacca giden İranlı Mirza Abdülhüseyin Han Efşari, bu tekkeleri zikretmiş, Ebu Eyyub Türbesi'nden Şeyh Süleyman Buhari tekkesine yürüyerek gittiklerini, burada Buhâralı hacıların kaldığını anlatmıştır. (Caferiyan, 1387: 4/437). Bu misafirhanelerin en meşhuru şüphesiz restoresi son yıllarda tamamlanan ve yeniden hizmete açılan Özbekler Tekkesi'dir. Hacı Hoca denmekle maruf olan bu nakşi tekkesinin temeli Abdülkerim Efendi tarafından atılmış, Sultan III. Mustafa (1737-1774)'nın tebdil-i kıyafetle dolaştığı sırada bu hacılara misafir olması sonucunda hoşnutluğunun nişanesi olarak kendilerine tahsis edilmiştir. (Erşahin, 1999: 233; BEO nr., 89389.; D.MVL. nr.234 81 79.; MVL. nr.330 85). Bu tekke yapılmadan önce Özbek sufiler Arafat'ta kuracakları renkli çadırları burada kurmuş, bir bakıma tekkenin temelini atmışlardır. Üsküdar'daki Afganiler Tekkesi ve Karacaahmet civarındaki Acem Tekkesi'de Sûfî hacıların kaldığı meşhur mekânlar arasında gelir. (Gürel, 2006: 78)

İstanbul'a ulaşan Sûfiler için hazineden yapılan yardımlar yanında Sultan'ın şahsi malından da bağışta bulunulduğu görülmüş, Fatih Sultan Mehmet için *Kafiye* adlı kitabı yazan Halvetî Cemal Halife İsfehani (933/1326) padişahın bağışladığı para ile Hicaz'a gidip gelmiştir. Aynı şekilde Kanuni Sultan Süleyman'ın emri ile Mekke'de Büyük Kervansaray yakınlarındaki dükkanlar üzerine dervişler için hücreler ve bir zaviye yapılmıştır. (MD, 21 /419/172/ 14/Za /980). Son dönemlerde harap hale gelen Taif'deki Nakşibendî Dergâhı yeniden inşa edilmiştir. (Y.PRK.BŞK.33.87.H-29-04-1311). Haremeyn-i Şerifeyn Hazinesi'nden mutad olarak İstanbul'daki tekke ve zaviyelere maddi destek sağlanmış, hangi tekke ve zaviyelere bu yardımın yapıldığı kayıt altına alınmıştır. (EV.D 19.118). Nitekim İranlı katip Muhamed Mirza Ferahani'nin 1302/1884 yılında İstanbul üzerinden gerçekleştirdiği hac yolculuğunu kaleme aldığı *Sefername-i Mekke* adlı eserde Gence-Şamahı-Bakü-Tiflis yoluyla İstanbul'a gelen beşyüz hacıdan bahsedilmiş; bunların fakir, üst başları perişan ve bitkin olarak sokaklarda dolandığı, Dağıstanlı, Lezgi ve Çeçen Sûfilerden oluşan bu hacıların devlet tarafından ağırlandığı anlatılmış; halsiz, cansız ve çabucak hastalıklara yakalanarak ölen bu hacıların tek hamisinin Sultan olduğu, masraflarının Sultan'ın şahsi mal varlığından karşılandığı, bunlardan ayakbastı parası ya da ya da herhangi bir ücret alınmadığı zikredilmiştir. (Ferahani, 1362: 93-101). Öte yandan 1268/1851 tarihli bir belgede Mekke'den Dersaadet'e dönmüş olan Şazeli Tarikatı Şeyhi Mehmet Fas ile müridlerine istedikleri yerde ikamet etmek üzere iki ay müddetle taamiye tahsis edilmiştir. (A. MKT. NZD.55.17.H-06-08-1268).

Orta Asya'dan gelen Nakşibendî hacılara mebzul miktarda yardımlarda bulunulmuş, hac sonrası on nefer evladu iyali ile gelip Yeni Cami'ye yerleşen Buhâralı Nakşî Şeyh Ahmet Efendi'ye, kış yaklaşınca yer gösterilmiş, kendilerine buradaki ikametleri için iki aylık yevmiye tahsis edilmiş, daha sonra da Mısır vapuruna bindirilerek İskenderiye'ye gönderilmiştir. (Erşahin, 1999: 234). Aynı şekilde 1266/1850 yılında İstanbul'dan Hicaz'a gidecek olan Nakşî Şeyhi Hacı Mehmet Fethi Efendi'ye gereken hürmetin gösterilmesi istenmiş (HR. MKT 31.81.H-29-04-1266), 1267/1850 yılında Mekke'de yaşayan Nakşî Şeyhi Mehmed Can Efendi'nin hulefasından Dersaadet'te bulunan El-Hac İzzet Efendi'nin iltifat ve yardım isteğine cevap verilmiş, (A.MKT. NZD 24. 54. H-15-03-1267), 1273/1856 yılında Cidde'den İstanbul'a gelen Nakşibendî Abdulah Efendi ve evladlarının gemi ücretleri hazine tarafından ödenmiştir. (HR. MKT/ND/2.194.23 14 /M /1273). 1287/1871 yılı haccına yetişmek üzere İstanbul'a doğru yola çıkan ve Trabzon'a ulaşan Kazan Tatarı Nakşî Hasan ve eşineyse vapur navul ücreti ödenmiştir. (ZB, 3/68, 1287).

Nakşibendîler gibi Kadirler için de devletin duyarlı davrandığı, 1307/1889 yılında İstanbul'dan Suriye ve Beyrut taraflarına giderken tavsiye mektubu isteyen Kadirî hulefası Mekke mücaviri Hacı Muti Efendi'ye gereken kolaylığın gösterildiği anlaşılmaktadır. (DH. MKT.1671,31.H-6 -03-1307). Bunun yanında 1287/1870 yılında Kadirî Hüseyin'e adlı İstanbul'dan Hicaz'a gidebilmesi için yol ücreti ihsan edilmiştir. (ZB.3. 85. H-22-08-1287). Kütahyalı Kadirî Mehmed'e hac esnasında teshil-i umuru için yol mektubu verilmiştir. (A.DVN.151.79H-28-09-127). Öte yandan hac yolunda

Mevlevilere değer verilmiş, İstanbul'dan hacca giden Mevlevi Hafız İsa Efendi'ye gereken kolaylık ve hürmetin gösterilmesi emredilmiştir. (A.MKT 186,23.H-05-05-1265) Halvetî ve Rufai dervişlerin de bu yardımdan pay aldıkları görülmüş, bunlar arasında Halvetî olduğu zikredilen ve İstanbul'a gelen Mekke mücaviri Hacı Ali Efendi için Süleymaniye Medresesi'nde boş bir oda tahsis edilerek hınta verilmiştir (A.MKT. UM 404,54.H-17-10-1276).

2.6 -Balkanlar-Anadolu Hac Güzergâhı Ve Merkez Şehri Şam

Balkanlar ve Rumeli'ye İslam'ın yayılması Orta Asya ve Uzak doğuda olduğu gibi tarikatler sayesinde olmuş, başta Biladuşşam ve Hicaz bölgeleri olmak üzere çeşitli bölgelerden gelen Sûfiler tarafından bu coğrafyada tasavvuf yayılmış, özellikle Anadolu'dan gelen tasavvuf önderler bu ilerleyişte etkili olmuş, yüzyıllar boyu devam etmiştir. Bu akışın Osmanlı devleti zamanında da devam ettiği, devletin kutsal topraklara giden meşayihden son dönemlere kadar yardımlarını esirgemediği resmi belgelerdeki yazışmalardan anlaşılmıştır. Buna göre 1276/1859 yılında Mekke ahalisinden olan Kadirî Şeyhi Şerif Abdullah ve Şerif Said Efendilerin Rumeli yönüne gidecekleri için kendisine yol mektubu verilerek korunma ve işe talebinde buldukları kaydedilmiştir (A.DVN 153.20.H-25-11-1276)

Balkanlardan gelen Sûfilerin Osmanlı yol sistemi içerisinde Rumeli sağ kolu olarak geçen güzergâhı yani Akkırman-İsakçı-Babadağı-Karasu-Prevadi-Aydos-Kırklareli-Vize yolunu kullanarak İstanbul'a ulaştıkları, buradan kara güzergâhıyla yola devam ettikleri düşünülmektedir. Bu bölge hacılarının bir kısmınsa Rumeli orta kol denilen Belgrad-Yagodina-Niş-Sofya-Filibe-Edirne-Çorlu-Cisr-i Ergene-Silivri menzillerini takiple İstanbul'a ulaştığı anlaşılar. Nitekim Edirne-Çorlu-Silivri güzergâhıyla İstanbul'a gelen Edirmeli Mevlevi şair İbrahim Vehbi Efendi (1112/1701) İstanbul üzerinden kara yoluyla hacca giderken Konya menziline bir süre kalmış, hac dönüşü ise Kahire Mevlevihanesi Şeyhliğine getirilmiştir. (Şimşek, 2004: 261). Aynı şekilde 1256/1840 yılında Cisr-i Ergene'den yola çıkan Nakşibendî Mehmed Tahir'in ailesiyle beraber bu yoldan giderek Şam'a ulaşmış, buradan Kudüs'e uğramıştır. (A.MKT.DV. H. 2.05.1256)

Balkan Sûfilerinin Sol kol denilen ve İstanbul'a ulaşan bir diğer güzergâhı ise Silivriden başlayan ve Tekirdağ-Malkara-Keşan -Gelibolu-Dimetoka -Gümülcüne-Selanik-Çatalca-İzdin-Livadya ve İstefe'ye uzanan yoldur. (Atalar, 1999: 98). Bu güzergâh 1056 /1646 yılında Kadri mahlaslı Abdulkadir Çelebi'nin takip ettiği güzergâhtır. Sûfi *Menâzilü't-Tarik ila Beytil'llahi'l-Atik* adlı eserinde Hafsa-Bababurğus-Karışdıran-Çorlu-Silivri-Büyükçekmece-Küçükçekmece menzilleriyle İstanbul'a gelmiştir. (Millet, Ali Emiri 892). 1307/1889 yılına ait resmi bir belgede ise Mekke'den gelen ve Edirne'ye ulaşan Kadirî Şeyhi Hacı Muti el Kadirî Efendi'nin güzergâhı hakkında bilgi verilmekte, Selanik-Manastır-Kosova-Yanya-İşkodra tariki ile memleketine döneceği bildirilmekte, dönüşünde kendisine kolaylık gösterilmesi istenmektedir. (DH.MKT.1705.87.H-14-07-1307)

Balkan Sufilerinin Anadolu içlerinden giderek Şam'a ulaştığı güzergaha örnek 1539 yılında Filibe'den yola çıkan Mücerred Nakşibendi Filibeli Şeyh Rızai Mahmud Baba'nın (987/1579) yoludur. İstanbul'a gelerek buradan Anadolu'yu geçen Sufi Diyarbekir tariki ile hacca gitmiştir. Kendisi gibi Filibe'den hacca giden diğer bir Sûfi ise Aziz Mahmut Hüdayi'nin halifesi olan İsmail Efendi'dir (1052/1642). (Uzun, 2008:71). Filibe'den İstanbul'a gelen şeyhin 1049/1639 yılı haccı dönüşünde vaazını dinleyen Sultan IV. Murad onun İstanbul'a yerleşmesini istemiş, o da bu emre icabet ederek payitahtta kalmıştır. (Yılmaz, 1990: 127). Öte yandan Melâmî müceddidlerinden Muhammed Nûrî'l-Arabî (1813-1888), 1245/1830 yılında Şeyhi Nakşibendî Yûsuf Efendi'nin emriyle Yanya'dan yola çıkarak Mekke'ye gitmiş, burada Şâbânî, Üveysi ve Ekberi icâzeti alarak dönüşte Kahire, İskenderiye, Antalya ve Anadolu'nun birçok şehrinde yaptığı görüşmeler ardından 1833 yılında Selânîk'e geri dönmüş, buradan Serez, Koçan ve Üsküp'e gelerek 1843 yılında ikinci kez hacca gitmek üzere kalabalık bir kabileyle yola çıkmıştır. (Azamat, 2005: 562)

Balkanlardan hacca gidecek Sûfîlerin yayılışına baktığımızda bölgenin tüm tarikatleri içine alan ender coğrafyalardan biri olduğu hayret ve ibretle müşahade edilir. Arnavutluk'a İslam'ı yayan Hacı Bektaş'ın müritleri, Sarı Saltuk bağlıları, Elbasan ve Ergiri'de Halvetî ve Rufia dervişleri, Sa'di, Nakşibendî, Bayrami, Kadirî, Şazeli ve Ticani Sûfîleri, yine Deliorman bölgesinde yoğun olarak bulunan Bektaşî, Nakşibendî, Şazeli ve Rufai bağlılarının hacca gitmek üzere yola çıktıkları, Bulgaristan genelindeki Halvetî, Kadirî, Mevlevî ve Celvetî dervişleri, Filibe ve Yanbolu'daki Kadirî, Uşşaki, Gülşeni, Mevlevî, Celvetî, Bayrami dervişleri, Rusçuk'ta Şazeli ve Sa'diyye dervişleri, Yunanistan Tırhala'daki Melami dervişlerinden birçok sufinin bu zorlu yolları kat ederek Hicaz'a ulaşmak için can attığı bilinmektedir. Bunlar arasında Bulgaristan Şumnu'dan yola çıkarak hacca giden Kadirî Şeyhi Kuddûsî Ahmed Efendi (1265/1849) Şam, Mısır ve Hicaz'a yaptığı seferler esnasında on yedi yıl Mekke'de mücavir olarak kalmış, Şumnu'dan ikinci bir kez daha yola çıkarak hacca gitmiştir. (Aşkar, 2006: 254). Aynı şekilde Melâmî-Hamzavî kutbu Tırhalalı İdrîs Muhtefî (1024/1615) de ticaret için çokça uğradığı İstanbul'dan birkaç kere hacca gitmiştir. (Azamat, 2000: 489)

Selanik'ten hacca gidenler arasında vefatından birkaç sene önce yola çıkan Hasan Dede Günâhî (988/1580) adlı Mevlevî zikredilebilir. (Adak, 2008: 118). Yine Selânikli Mevlevî Şeyhi Mehmet Esad Dede (1843-1911) de buna örnek gösterilebilir. Esad Dede 1893'te hac görevini eda ettikten sonra Harem-i Şerîf'te bir süre ders vermiş, 1894 yılında ikinci kez hacca gitmiş, Mekke Süleymaniyye Medresesi müderrisi İsmâil Nevvâb-ı Hindî'den İdrîsiyye icâzeti almıştır. (Kurnaz ve Tatcı, 2003: 469). Girit'te mukim Bektaşîler arasında Cafer Sadık Bektaş Baba üç defa hacca gitmiş, ikincisinde Girit Adası'ndan vapurla İskenderiye'ye gelerek Kahire üzerinden Mekke'ye ulaşmıştır. (Maden, 2016: 33). Girit gibi Midilli adasında yoğun olarak yaşayan Melami ve Bektaşîlerden Seyyid el-Hac Şeyh Mehmed Asım'ın da 1195/1780 yılında gemi seferiyle hacca gittiği bildirilmektedir. (AE.SABH.I 26.2024, H-20-06-1195).

Üsküp'ten hacca giden Sûfîler arsında Mevlevî Fenni (1077/1666) ve Mekke'de mücavir olduğu için Mekki lakabı alan Halvetî şeyhi Üsküplü Mehmed Emin Efendi (1091/1680) gelmektedir. (Nureskr, 2014: 589). Öte yandan 19.Yy sonlarında Sırbistan Köstendil'den hacca giden Köstendil tekkesi postnişini Şeyh Ali Efendi hac ziyareti ardından bir daha memleketine dönemeyerek Medine'de vefat etmiş, Makedonya İştîp'ten hacca giden Halvetî Şeyhi Abdülkerim Efendi (1015/1607) Haremeyn'de iken Şeyhü'l Harem makamına nail olmuş, Bosna Melamilerinden Abdullah Bosnevî (1054/1644) ise İstanbul'dan gemiyle Mısır'a ve buradan Cidde'ye giderek hacı olmuş, dönüşte Şam'da İbn Arabî'nin kabri yakınlığına yerleşmiştir. (Salih, 2014: 276; Nureskr, 2014: 590; Kara, 1988: 87)

Anadolu'dan hacca giden Rumi sufilere gelince; bunların bölgenin erken dönemlerde İslamlaşmasıyla beraber Şam, Bağdat ve Kahire de toplanarak hacca gittiği, Yıldırım Bayezit (1389-1403) döneminden itibaren İstanbul'dan Kahire ve Şam'a gönderilen surre kervanları eşliğinde güvenli bir şekilde Mekke'ye ulaştıkları anlaşılmaktadır. Sûfîlerin tüm hacılar gibi İznik-Eskişehir-Konya-Adana-Hama-Halep'ten geçen ve Anadolu sağ kolu olarak bilinen güzergâhtan Şam'a vardığı, burada 15 gün oturak eyleyerek Kahire kervanını bekledikleri, Şam'dan kırk üç menzille Mekke'ye ulaştıkları bilinmektedir. Bu güzergâhın ayrıntıları Mevlevî şair Seyyid İbrahim Hanif'in *Menâzilü'l-Haremeyn* adlı eserinde görülmektedir. Eserini Türkçe olarak kaleme alan Sufi, 1201/1786 yılı haccını Recep ayında Üsküdar'dan hareket eden surre alayına katılmıştır. (Süleymaniye, Lalal İsmail 220). Diğer taraftan Kanûnî devrinde İstanbul'a yerleşen Semerkantlı Nakşibendî Baba Haydar'ın (957/1550) da bu dönemde aynı yoldan hacca gittiği ve uzun bir dönem Haremeyn'de mücaveret eylediği görülmektedir. (Algar, 1991: 367). Baba Haydar gibi Bandırmalizâde Tekke kurucusu Celvetî Şeyhi Yûsuf Nizâmeddin Efendi'nin (1165/1752) de yedi defa hacca gittiği, 1703 yılı haccı için Üsküdar'dan yola çıktığı, hadis ilmi öğrenmek için Medine'de üç yıl ikamet ettiği ve burada Sun'ullah Halebî Mekkî'nin (1120/1708) derslerine katıldığı bilinmektedir. (Tanman ve Yılmaz, 1992: 54; Şimşek 2006: 67)

Hacıların kutsal torpaklara varmadan evvel uzun zaman geçirdikleri merkez şehir Şam'ın, Emeviler döneminden itibaren Mekke'ye gönderilen dört mahmilin en eskisi olan ve Rekb'ul Aişe adlı kervanı bağdından Hicaz'a gönderen kent olduğu bilinmektedir. Bu şehir İslam aleminin başkentlerinden sayılmakla birlikte hac için toplanma yerlerinin başında gelmektedir. Abbasiler döneminde Bağdat'tan gelen yolların Karamita saldırıları sebebiyle kapanması ardından hacca gidemeyenlerin Musul üzerinden bu şehre gelerek hacca gittiği zikredilmektedir. Öte yandan bu şehir silsilesi Hz. Ali'ye çıkan Şii ve Sünnî tüm tarikat mensupları için Ehl-i Bey'ten zevatın medfun bulunduğu mukaddes mekânlara ev sahipliği yaptığı için uğranmadan geçilmeyen bir kenttir.

Karadeniz-Akdeniz-Süveyş Kanalı yoluyla gelen hacıların yöneldiği Şam, Mekke, Bağdat, Kahire, Kudüs, Beyrut ve Urfa gibi şehirlerin tam ortasında olduğu için Kudüs gibi hac yolculuklarında mükerrer uğranılan yerler arasındadır. Bu şehir Nakşibendî Halidi Şeyhi Mevlânâ Halidi Bağdâdî'nin (1242/1827) seferlerinde merkez vazifesi görmüştür. Şöyle ki Bağdadi 1218/1804 yılında Süleymaniye'den çıktığı hac yolculuğunda önce Şam'a gelerek buradan Mekke'ye gitmiş, Süleymaniye'ye döndükten sonra 1809 yılında yine Şam üzerinden İstanbul'a, buradan da Tahran ve Meşhed'e geçmiştir. Herat, Peşaver, Lahor gibi şehirleri dolaştıktan sonra Delhi'ye geçen Bağdâdî burada bir müddet kalmış, İran üzerinden Şiraz, Senendec, Hemedan tarikiyle 1811 yılında memleketine dönmüştür. Ardından Süleymaniye ve Bağdat'a ve buradan da Musul üzerinden tekrar Şam'a ve Kudüs'e gelen Bağdâdî, Urfa'ya ve yine Şam'a geçerek 1242/1826 yılında ikinci haccını eda etmiş ve tekrar Şam'a dönmüştür. Nihayetinde Bağdâdî Nakşi, Kadirî, Sühreverdi, Kübrevi, Çeşti mürit ve halifeleriyle Şam'a yerleşmiş ve burada vefat ederek Salihîye'de defnedilmiştir. (Özköse, 2007: 38)

Şam'ın Salihîye semti Bağdâdî dışında İbn Arabî, Şehid Abdulgani Nablusi, Harezmi Kübrevi şeyhi Hüseyin Harzemi 958/1539 gibi birçok Sûfînin kabrinin bulunduğu müstesna bir mahaldir. Buradaki Bâbünnasr denilen mahalde sûfiler mezarlığında Şam'da vefatına kadar Sümeysâtiyye Hankahı Şeyhliği yapan İbn Hameveyh'in (593/1197) de burada medfun olan önderler arasında yer aldığı bilinmektedir. O, Şam'dan Kudüs'e ve Kahire'ye buradan Merakeş'e yaptığı yolculuklar ardından 604/1208'da Kahire tarikiyle hacca gitmiş, ardından Şam'a dönerek vefat etmiştir. (İzgi, 1999: 23). Bu mezarlıkta ayrıca İbn Hameveyh es-Serahsî el-Cüveynî'nin (642/1244) de medfun olduğu görülmektedir. Diğer taraftan Rifâî Harîri tarikatına intisap eden ve Şehâbeddin Sühreverdi'nin elinden hırka giyen İbn İsrail Dımaşkî'nin (677/1278) de Şam'dan hacca gittiği, Kahire tarikiyle tekrar Şam'a döndüğü ve vefatı ardından buradaki Şeyh Raslân ed-Dımaşkî'nin türbesi civarında defnedildiği zikredilmektedir. (Demirci, 1999: 97)

1520 den 1917 ye kadar birçok sufi Osmanlı toprağı sayılan ve Kahire'den sonra Osmanlı resmi hac güzergâhının ana noktası olan Şam'dan her yıl Zilhicce ayınının 28. günü Bağdat ve Kahire hac kervanının da katılımıyla büyük bir merasimle Mekke'ye yol almışlardır. Bunlar arasında Hacı Bayram Veli'nin hizmetine girmiş Bosnalı Abdullah Efendi'nin (1053/1644) 1045/1636 yılında hacca gittiği, dönerken Şam'da İbni Arabî'nin türbesi yanında inzivaya çekildiği kaydedilmektedir. (Özdemir, 2017: 173). Kendisi gibi Nakşibendî Ahmedi Siyahi (1291/1874) de hac dönüşü Şam'a uğramış ve burada bir müddet kaldıktan sonra 1827 de Kastamonu'ya dönmüştür. Öte yandan Mevlevî Derviş Aşçı İbrâhim Dede'nin (1906) Beşinci ordu redif yoklamacılığı göreviyle 1875 yılında Şam'a tayin edildikten sonra buradan hacca gittiği ve Edirne'ye döndüğü zikredilmiştir. (Azamat, 1991: 547). Serhad evliyalarından Ali Efendi (999/1590) Dimetoka'dan yola çıkarak iki defa hacı olmuş, birincisinde Şam'da bir müddet kalmış, Bağdâtlı Abdullah Süheydi (1170/1757) ibadet ardından Şam'da mukim olan İstanbullu Ali'den (1173/1760) icazet almıştır. Diğer taraftan Hâce Ubeydullah Ahrâr'ın halifelerinden Mollazâde Muhammed Abdullah Otrârî (923/1517) gibi icâzetini aldıktan ve hacca gittikten sonra Şam'a yerleşen Sûfiler olmuştur. Şeyh Hamîdüddin Aksarâyî (815/1412) gibi birçoklarının zahiri ilimler talim ettiği yer olan Şam, bu özelliği ile Anadolu erenlerinden Somuncu Baba'nın atalarının Türkistan'dan gelerek yerleştiği ilim yuvasıdır. Hoy'da yaşayan Safiyyüddin Erdebîlî'nin torunu Alâeddin Erdebîlî'den (832/1429) el alan Somuncu Baba, Erdebil Tekkesi'nde

manevi eğitimini tamamlayarak Bursa'ya gönderilmiş, buradan yola çıkarak yine Şam tarikiyle hacca gitmiştir. Hacı Bayrâm-ı Velî'nin de bu yolculuğunda şeyhine eşlik ettiği zikredilmektedir. (Algar, 1992: 293; Şahin, 2009: 378).

Öte yandan Şam'a yakın birçok şehir ve kasabanın da tarihi konumu itibarıyla mukaddes mekânlar arasında yer aldığı, Horasan'ın ilk sûfi müelliflerden Hücvîrî'nin Şeyhi Ebü'l-Fazl el-Huttelî'nin (453/1061) Halep dağlarında erbain çıkardığı, Hacı Bektaşî Velî'nin buradaki Zekeriyya Peygamber kabri yakınlığında bir erbaîn çıkardığı anlatılmaktadır. (Doğan, 2011: 76). Şam'a yakın yerlerde kurulan sufi evleri tasavvuf ehlini buraları ziyarete ve ikamete davet etmiş, seyyah Kalenderi dervişlerin uğrak yeri olan Şam, Cemâleddîn-i Sâvî'nin burada açtığı ve Dimyat şehrine gideceği sırada Celâl-i Dergezî'nî'ye bıraktığı Kalenderhane'si sebebiyle 14. yüzyılın ortalarına kadar dervişleri barındırmıştır. Sadece bu mekân değil, İbn Battûta'nın bahsettiği ve Şam'a yakın olduğunu söylediği Şehâbeddin Kalender adlı bir Şeyhin mütevellî olduğu başka bir kalenderhane de Musul şehrinde kurulmuştur. (Azamat, 2001: 253). Şam dışında Halep ve Trablusşam Mevlevihanelerinde kalan Mevlevî ve Bektaşîler de hac yolculuklarında derin bir nefes alarak yollarına devam etmişlerdir.

Daha eski dönemlerde 14. asırda Horasan'dan Atabat yoluyla hacca giden Türkistan dervişlerinin kaldığı Tarsus zaviyeleri Biladuşşam bölgesinde Sûfi hacıları ağırlayan yerler arasındadır. Dağlara oyularak inşa edilen bu mekânların bu asrın son çeyreğinde vefat eden Türkistanlı Abdullah Mengücek tarafından yaptırılarak Asyalı hacıların hizmetine sunulduğu, burada Hintli, Afganlı ve Özbek Sûfi hacıların kaldığı zikredilmektedir. Öte yandan Geylanî ve Şazeli tarikat müridlerinin yoğun olarak bulunduğu Hama'daki Şazeli dergâhının aynı vazifeyi gördüğü anlaşılmakta, Ulvâniyye tarikatı kurucusu Ulvân el-Hamevî'nin (936/1530) buraya gelen Şâzelî Şeyhi ile kendini riyâzete verdiği, vefatından sonra ise bu mukaddes zatın kabrinin ziyaretgâha dönüştüğü bilinmektedir. (Özel, 2012: 138)

Anadolu şehirlerinden hacca giden Sûfiler baktığımızda yolculuğuna Sivas'tan başlayanlar olduğu görülür. Bunlar arasında Şems-i Sivâsî künyesiyle maruf olan İsmail Sivâsî 999/1591 yılında memleketinden yola çıkarak hacca gitmiştir. Onun gibi Halvetî Şemsi müessisi Zile'li Şemsddin Sivasi'nin (1006/1597) de hacca giderek memleketine dönmüş, yine Halvetî tarikatı Şemsiyye kolu şeyhi Sivaslı Sûzî'nin (1765-1830) maiyyetindeki birçok Halvetîyle beraber 1198/1784 yılında gerçekleştirdiği yolculuğa bu şehirden başladığı, memleketine döndükten sonra da Şemsî Dergâhı postnişini olduğu kaydedilmiştir. (Çınar, 2009: 324).

Son devir Hâlidîyye mutasavvıflarından Topbaşzâde Şeyh Ahmed Kudsi (1889) hac yolculuğuna Konya menziline başlamıştır. Kemah'tan yola çıkarak hacca giden Mevlevî Şeyhi Kemahlı İbrâhim Hakkı (1859-1924) 1299/1882 yılında Anadolu içlerinden İzmir'e gelerek buradan gemiyle Cidde'ye ulaşmış, bu seferinin dışında da birçok kez Şam ve Kahire şehirlerinde ikamet ederek hacca gitmiştir. (Çakan, 1989: 97; Gündoğdu, 2002: 58; Aksoy, 2010: 4; Azamat, 2002: 220). Onun gibi Nazillî Muhammed Hakkî'de (1884) Nazilli'den yola çıkmış, hacıların karantina edildiği İzmir'e gelerek buradan gemiyle Kahire'ye gitmiş, Ezher'de bir süre eğitim aldıktan sonra 1855'te hacca gitmiş, bu esnada Muhammed Senûsî'den icâzet almıştır. (Yazıcı, 2006: 451).

Şeyhi Abdullah İlâhî'nin emriyle Simav'dan yola çıkan Emir Buhârî 922/1516 yılında Şam'dan Kudüs'e geçmiş, Mekke'de hac sonrası bir süre mücaveret eyleyerek Şeyhinin Simav'a dönmesi emriyle memleketine avdet etmiştir. (Kurnaz ve Tatçı, 1996: 251). Kadîrî Hacı Ömer Hüdâyî Baba (1907) hocası ve şeyhi Dede Osman Avnî Baba'nın kendisini hacca cesaretlendirmesi üzere Bor'dan yola çıkarak hacca gitmiş, bu yolculukta Bor'lu Kuddûsî Baba ile beraber hareket etmiş, Halep ve Şam'a ulaşarak buradan Hicaz'a yönelmiştir. (Çelik ve Dumlu, 2018: 113). Anadolu Sûfileri arasında Hâlidîyye tarikatı şeyhi Abdullah Mekkî Erzincânî 1279/1862 yılından önce Erzurum'dan başladığı yolculuğunda Erzincan-Malatya-Urfa-Halep-Şam-Kudüs güzergâhını takip etmiş, buradan Mekke'ye ulaşarak hacı olmuş, bu esnada Kudüs ve Mekke'de tebliğ faaliyetlerinde bulunmuştur. (Memiş, 2013: 197) Akşemseddin Hazretleri'ninse (863/1459) Amasya'dan kalkarak kamil mürşid

arayıyla Horasan'a gittiği, buradan Halep'e geçtiğinde rüyasında Hacı Bayramı Veli'yi görüp, Ankara'ya geldiği, bir müddet sonra İskilip'ten yola çıkarak hacca gittiği, dönüşte de hocasının yerine vazifeyi devraldığı bilinmektedir. (Köprülü ve Uzun, 1989: 300).

2.7- Afrika Hac Güzergâhı Ve Merkez Şehri Kahire

Afrika'nın fethi sonrasında İslam mutasavvıflar yoluyla kıtayı aydınlatmış, Endonezya ve Uzak Doğu ülkelerinde olduğu gibi bu coğrafyada da Kutsal topraklardan gelen gönül önderleri toplu ihtidalarla sebep olmuştur. Süleyman Bal (1183/1770) gibi hac farızası ardından Senegal'in Futa Toro bölgesine gelen ve sakinlerinin tümünü İslam dinine yönelten birçok Afrikalı sufi bulunmaktadır. (Kavas, 2008: 98). Bu sebeple Afrika'da İslam çoğunlukla bir tarikat mensubu olmakla bir sayılmış, bu durum Komor Adası Müslümanlarında günümüze kadar devam eden bir hal olarak kalmıştır. Çin'in Menhuanları ve Orta Asya'nın İnanlarının yerini Afrikada "Marabular" almıştır. Bunlar arasında 1111/1700 de Mekke'den gelerek Sedhiou bölgesine yerleşen Timbuktu Haydari marabusu Şerif Yunus önemlidir. (Özköse, 2001: 22).

Afrikalı Sûfilerin hac güzergâhları Anadolu'da da benzeri görüldüğü üzere zamanla 17. yy da bir sisteme oturabilmiştir. Zira uzun zaman hacca gidis-dönüşlerinde yaşanan sıkıntılar onları sıkıntılı ve belirsiz yolculuklara mecbur etmiş, bazen kıtayı bir baştan öbür uca kat eden yollara yönelmek durumunda kalmışlardır. Bu bitmez güzergâhları yaya olarak edenler olmuş, son dönemlerde bile hacca yaya gidenler görülmüş, bunlar arasında Bougounili Bambara Albino'nun 1947 de yaya olarak Mekke'ye gitmesi büyük bir yankı uyandırmıştır. (Özköse, 2001: 21).

Kuzey Afrika'da Endülüs (711-1492) Sûfilerine yapılan Hristiyan tahakkümü onları deniz yolculuklarına itmiş, üzere Ben-i Hilal ve diğer bedevi Arap baskınlarından bezen hacılar gemi ile seyahate yönelmişlerdir. Fakat bu yönelişin de zamanla farklı sıkıntıları beraberine getirdiği görülmüştür. Deniz yolculuklarında kullanılan gemilerdeki mürettebatın Hristiyan olması bir dönem Maliki fukahasinca uygun görülmemiş ve Müslümanlar hacca gitmekten men edilmiştir. Bunun da ötesinde 16. yy'dan itibaren Kuzey Afrika sūfileri Protekiz korsanlarının amansız saldırıları yüzünden hacdan mahrum olmuşlardır. Diğer taraftan bu hacıların güzergâhlarının aynı zamanda Kudüs'e göz diken haçlı ordularının da yolu olması hacıları daha uzun, zahmetli ve maliyetli olan farklı kara yollarına yöneltmiştir. Nitekim Fas Şazelilerinden olan Berberî Sûfi Ali b. Meymûn (917/1511) memleketinden hac için çıkacağı deniz yolculuğunu İspanyol korsanları sebebiyle terk ederek kara güzergâhına yönelmiş, 30.000 km.'yi aşan bir seferle adeta kıtayı baştanbaşa dolaşmıştır. (Azamat, 1989: 411). Bu durum uzun sürmemiş, Müslüman hacı ve tüccarın yollarına ağ ören Portekizlilere karşı Memlûklülerin çabaları sonuç vermiş, Akdeniz'den Mısır ve Hicaz'a giden hacıların güvenliği sağlanmıştır. Öte yandan Osmanlı Sultanlarının Akdeniz'i bir iç deniz haline getirerek hacıların canlarını garanti altına almasıyla Sûfilerin Hicaz'a yolculukları sıklaşmıştır.

Afrikalı sūfilerin hac güzergâhlarına bakacak olursak; kıtanın Kuzey ve Batısından kara ve deniz yoluyla gelerek Kahire'de toplanan Sûfiler Sina yarımadasından Arabistan'ın Kuzey Batı sahil şeridini takip eden kara yoluyla ya da Süveyş kanalının başlangıç kasabası olan Akabe'den çıkan gemilerle Yenbu've Cidde limanlarına ulaşmış, buradan kara yoluyla Medine ve Mekke'ye varmışlardır. (Eyüb Sabri Paşa, 1306: 228). Bunun yanında Kahire'den Sa'îd şehrine, buradan da Asfan yoluyla Kızıldeniz sahilindeki Ayzab limanına ulaşarak gemilerle kutsal topraklara gitmişlerdir. Bunlar arasındaki en önemli örnek şüphesiz Şazeli kurucusu Fas'lı Ebu Hasan Şazeli'dir. Nitekim o, Tunus'tan çıktığı hac yolculuğunu Kahire üzerinden yaparak memleketine dönmüş, daha sonra tekrar İskenderiye'ye gelerek 656/1258 de ikinci haccını gerçekleştireceği sırada Ayzab'da vefat etmiştir. Ayzab zamanla Şazeli hacıların uğrak yeri olmuştur. (Özel, 2010: 385)

Orta Afrika hacıları Büyük Sahra'dan geçen güzergâhlarının merkez şehirlerden biri olan Timbuktu'da bir müddet kalarak dinlenmiş, ardından Afrika'nın en sıkıntılı güzergâhını kat etmişlerdir. Afrika'nın doğusundan yola çıkan hacılardan bazıları ise 1244/1829 yılında Sudanlı Şazeli

Meczûbi tarikatı Şeyhi Muhammed Meczûp'un (1247/1831) Sudan Dâmer'den yola çıkarak Sevakin limanından hacca gittiği gibi bu limana gelerek Cidde'ye ulaşmıştır. Meczub 1829 yılındaki hac yolculuğu ardından Sevakin adasında bir tekke kurmuştur. (Hofheinz, 2003: 284). 19.yy'da Osmanlı Habeş eyaleti içinde yer alan ve 1882 yılında İngiliz sömürgesine geçen Sevakin adasının Afrika hacılarının tarih boyunca kullandığı bir liman olduğu unutulmamalıdır.

Güney Afrika Sûfileri arasında uzun kara yolculuklarını göze alamayan hacılar pusulanın kullanımının yaygınlaşmasıyla beraber deniz yoluluklarına yönelmiş, Doğu Afrika sahillerini kat ederek Gasiir ve Sevakin limanlarına ulaşmış, buradan karşı kıyıdaki Cidde ve Yenbu' limanlarına geçerek Mekke'ye varmışlardır. Bu hacılar Golzum denizi olarak da bilinen Kızıldeniz'e Bab'ül Mendeb boğazından giriş yapmış, tarihi sıraya göre Cizan, Gunfuza ve Cidde olmak üzere üç yakın limandan Mekke'ye ulaşmış, mikat yerleri Yülemem kasabası olmuştur.

Afrika hacıları arasında Mağriplilerin özel bir konumu vardır. Bunlar arasında Ortaçağ Afrika'sının Nasir Hüsrev'i olarak görebileceğimiz İbn Batuta Tancî (770/1368-69) ilk sırada yer almaktadır. Şeyh Kemaleddin Abdullah el Gari' ye intisap eden seyyah, yirmi iki yaşında olduğu sırada 725/1325 yılında Tanca'dan hac için yola çıkmış, Kuzey Afrika sahillerini deniz yoluyla takip ederek iki yıl sonra İskenderiye'ye ulaşmış, Kahire'den Minye ve Kana yoluyla Ayzab limanına gelerek buradan Cidde'ye geçmiştir. (İbn Battûta, 1379: 198). Mağripli hacıların Mekke'ye ulaşmadan önce uzun süre kaldıkları merkez şehirleri Kahire'dir. Bu hacılar zamanlarını Ramazanı bu şehirde geçirecek şekilde tanzim ve tayin etmişlerdir. Bu gelenek Anadolu ve Balkan hacılarının bu ayı Şam'da İran ve Kafkasya hacılarınca Atabat'ta idrak etmesini çağrıştırmaktadır. Sûfiler Kahire'de genelde tüm hacıların buluşma yeri olan İbn Tulun Mahallesi ve Bulak'ta kiraladıkları menzillerde ya da tekkelerde kalmışlardır. (Tok, 2013: 164). Mağripli sufilerin istisnasız bulunduğu diğer bir mekansa Mekke'deki Muhammed Zebîdî'nin (1205/1791) kabridir. Burası başta Nakşibendî ve Vefâiler olmak üzere tüm Mağripli Sûfilerin toplanma yeri olmuş, burayı ziyaret etmeyenin haccının tamamlanmadığına dair yaygın bir kanı oluşmuştur (Durmuş, 2013: 169).

Kahire'nin tarihi sırada Şam ve Bağdat'tan sonra hac merkezleri içinde üçüncü yeri aldığı, İslam'ın ilk dönemlerden itibaren *Hiz. Aişe Mahmili* denilen kervanların çıkış yeri olduğu, Kahire-Mekke güzergahının Fatımiler ve Memlûklüler döneminde altın çağını yaşadığı, gönderilen mahmillerin Osmanlı dönemi de dahil olmak üzere tarihin her döneminde Mekke sokaklarına ilk giren kervan olma şerefine nail olduğu zikredilmiştir. Çoğu Ezher ulemasından faydalanmak üzere bu şehirde kalan ve hac zamanı büyük törenlerle çıkan kervan eşliğinde Mekke'ye giden sayısız Sufi bilinmektedir. Bunlar arasında Şam yoluyla Mekke'ye giden ilk dönem Sûfilerden Zünnûn Mısırî (245/859) kayda değerdir. (Tosun, 2013: 575). Öte yandan Ebû Saîd el-Harrâz (277/890) gibi Mekke'deki ikameti ardından çeşitli sebeplerle Mısır'a dönerek bir daha ayrılmayanlar da olmuştur. (Demirci, 1994: 223).

İran Sûfilerinden bu tarikle hacca giden Nasır Hüsrev Mısır üzerinden üç defa hacca gitmiş, 439 tarihli ikinci hac yolculuğunda Kahire'den Yenbu iskelesine buradan da o dönemde kullanılan Car iskelesine gelerek Mekke'ye ulaşmıştır. 440/1048 yılındaki üçüncü haccında ise Fatımi hükümdarının fermanını Mekke ve Medine halkına okuma şerefine nail olmuştur. Dördüncü hac seferine Kahire'den başlayan müellif, kendinden yüzlerce yıl sonra buradan hacca giden Ebu Hasan Şazeli gibi körfeze inerek Said'ul Ala/Sa'îd limanından gelerek deniz yoluyla Mekke'ye ulaşmıştır. (Gubadiyani, 1373: 29) Onun dışında İran-Gilan asıllı Halvetîyye tarikatı kurucusu Ömer Halvetî'nin de (800/1397) Lâhîcân'dan Tebriz'e geçerek irşad faaliyetleri ardından Mısır'a gitmek üzere Hoy'dan ayrıldığı, Kahire'den yedi defa hacca gittiği bilinmektedir. (Tayşi, 2007: 65). Yine Bursa Gazzî Dergâhı kurucusu Halvetî-Mısırî Şeyhi Ahmed Gazzî'nin de (1150/1738) Kahire'de yaşadığı yirmi yıl boyunca dört defa hacca gittiği bilinmektedir. (Tekeli, 1996: 537).

Sûfilerin hac yolculuklarında olabildiğince uzun ikamet etmeye çalıştıkları Kahire, Fas'tan ailesi ile birlikte hacca giden Şeyh Ahmet Bedevi'yi (675/1276) beş sene ağırlamıştır. Onun 607/1210

de Mekke'ye ulaştığı bilinmektedir. (Baş, 2008: 41). Bu uzun ikametlerin sebeplerinden biri şüphesiz Kahire'nin Sûfilerin irşad merkezlerinden biri olmasıyla alakalıdır. Nitekim Şâzeli Hisâfi kurucusu Hasaney Hisâfi'nin (1848-1910) Kahire'den 1872 yılında yaptığı hac yolculuğu ardından Mekke'de Muhammed Fâsi'ye intisap ederek Kahire'ye döndüğü, burada uzun müddet kalarak seyr ü sülûkünü tamamlayıp icâzetle irşad'a başladığı bilinmektedir. (Kurtuluş, 1998: 12)

Öte yandan Kahire, Mekke'ye yakınlığıyla Sûfilerin faaliyetlerinin çok çabuk duyulacağı bir şehir olduğundan Mekke'de tanınmak isteyenler için bir basamak olmuştur. Nitekim İdrisiyye tarikatı kurucusu Ahmed İdrîs Fâsi (1253/1837) 1798 yılında çıktığı uzun hac yolculuğunda Cezayir, Tunus ve Trablusgarp üzerinden Bingazi'ye ulaşmış, buradan Kahire'ye gelerek, Ezher'de tanındıktan sonra 1213/1799 da kalabalık bir mürit topluluğuyla Mekke'ye gitmiştir. (Azamat, 1989: 93). Öte yandan bu seyahatla irtibatlı olarak Ezher şeyhliğine getirilen sufiler olmuş, bunlar arasında Halvetiyye-Şâbâniyye tarikatı Hifniyye kolu kurucusu Mısırlı Ebü'l-Mekârim Hifnî (1181/1767) 1179/1766 yılı hac dönüşünde bu vazifeye layık görülmüştür. (Kallek, 1998: 478).

Görüldüğü üzere Ezher, Sûfilerin hac yolu üzerinde ulemayla hemhal olma imkânı yakaladığı önemli bir ilim merkezine dönüşmüş, Şâzeli Nâsiri kurucusu Ahmed Mağribî (1256/1840) 1226/1811 yılında Fez'den çıktığı hac yolculuğunda üç yıl Mısır'da kalarak Ezher ulemâsından faydalanmıştır. (Ceyhan, 2009: 360). İsmail Hakkı Bursevi (1725) 1710 yılındaki ikinci haccı esnasında İstanbul'dan İskenderiye ve buradan da Kahire'ye geçerek, Şeyhûniyye Medresesi bitişiğindeki Kadîrî Dergâhı'nda uzun süre kalarak buradaki birçok Ezherli ulemâyla tanışmış, birçok kişiye icâzet vermiştir. (Namlı, 2001: 103). Sûfiler arasında İbn Zekrî el-Fâsi (1144/1731) 1139/1727 hacca giderken Kahire'de Mâlikî fakihî kimliğiyle Şâfiî ve Hanefî âlimleriyle tütün konusunda tartışmış, Muhammed Senûsi ve Hâc Ömer Futîyû hac yolculukları esnasında Ezher uleması ile fikri tartışmalarda bulunmuştur. (Kavas, 1999: 459; Kavas, 2007: 64).

Kahire'de manevî eğitim verilen dergâhlar arasında Gülşenî Dergâhı her daim ilgi odağı olmuş, Diyarbakır'dan Tebriz'e manevî ilimler öğrenmeye giden İbrahim Gülşeni (940/1534) Kahire'de yerleştikten sonra irşada başlamıştır. Yavuz Selim 1567 yılında Mısır'ı fethettiği günlerde kendisinin meclisine katılmıştır. (Öztürk, 2005: 237). Sultanın yanında gelen Âşık Efendi (975/1567) hacılarla beraber dönüşte İbrahim Gülşeni'den el almış, Edirne'ye Gülşeni halifesi olarak tayin edilmiştir. Âşık Efendi Edirne'deyken rüyasında Kâbe'ye tekrar çağırılınca otuz kadar talebesi ile yeniden hac yolculuğuna çıkmış ve yine Kahire'deki bu Gülşeni dergâhında kalmıştır. (Konur, 2000: 77). Bu dergâh Halvetî Cemâleddin Hulvî (1064/1654) için de dönüm noktası olmuş, hac dönüşü İstanbul'a gelen Hulvi, 1028/1619 yılında bir ilhamla tekrar hacca gitmiş, dönüşte Kahire Gülşenî Âsitânesi Şeyhi İbrâhim Efendi'ye intisap ederek İstanbul'a halife olarak tayin edilmiştir. (Uzun, 1998: 347).

Kahire Gülşeniler dışında Halvetîler için de önemli bir duraktır. Zira Şâbâniyye tarikatı Karabaşîyye kolu kurucusu Karabaş Velî'nin (1097/1686) kabri buradadır. Bu özelliği ile hacca gidişte Halvetîlerin ziyaret şehirlerinin başında gelir. Karabaş Velî 1094/1683 yılında Üsküdar'dan Medine'ye giderken burada bir süre mukim olmuş, Kahire hac kafilesıyla dönerken şehrin yakınlığındaki Geylân köyünde hastalanarak vefat etmiştir. Yine Karabaş-ı Velî'nin halifesi olan Doğânî Hacı Baba bu şehirde kalmayı tercih etmiş, kendisi gibi Mısri nisbesiyle anılan Bolulu Mustafa Efendi (1129/1717) de şeyhi ile birlikte üç yıl Mekke ve Medine'de kaldıktan sonra Kahire'de tekke yaptırarak dokuz yıl boyunca burada halka irşad etmiştir. (Kara, 2001: 370).

Öte yandan bu şehir Kaygusuz Abdal'ın türbe ve dergâhının varlığıyla Kalendarilerin uğrak şehirlerindedir. Kaygusuz Abdal Mûsâ(848/1444) şeyhinden hacca gitmek için izin alarak kırk abdalla birlikte 791/1389 yılında Mısır'a gelmiş, buradan 1394 de ayrılarak hacca gitmiş, dönüşte Şam, Halep, Kilis, Antep, Bağdât, Hille, Kûfe, Necef ve Kerbelâ' üzerinden Bağdât'ı ziyareti ardından 799/1397 yılında tekrar Kahire'ye ulaşmış ve burada vefat etmiştir. Şeyhin hangâhı zamanla Bektaşî dergâhına dönüşmüş, Mısır'da Bektaşîliğin merkezi haline gelmiştir. (Azamat, 2002: 74). Bu dergâh

aynı zamanda Şâh Ni‘metullâh Velî'nin (834/1431) hacda seyr ü sülûkünü tamamlayıp hilâfet alması ardından uzun süre ikamet ettiği, Mukattam Dağı denilen mevkideki bir mağarada halvete çekildiği mekandır. (Pazuki, 1385: 125). Kahire'ye yakın bir şehir olan Dimyat da Kalenderiler için özel bir öneme sahiptir. Cevlaki piri Cemalddin Sâvî'nin (630/1232) defnedildiği bu zâviyenin XIV. Yüzyıla değin faal olduğu anlaşılmaktadır. (Azamat, 2001: 256). Öte yandan Şabani tarikatı pirllerinden Ezher Şeyhi Muhammed Hıfnâvî (1179/1766) hacca gidişinden bir yıl sonra bu şehre dönerek vefat etmiş, bu şehirdeki Karâfe Mezarlığı'na defnedilmiştir. Onun gibi Halvetî-Celvetî Şeyhi Mustafa Kemâleddin Bekrî de 1162/1749 yılında hac dönüşünde bu şehirde vefat etmiş ve aynı kabristanın mücavirler kısmına defnedilmiştir. (Muslu, 2012: 228, 231).

Kahire'de bir müddet kalan sufi seyyahların İbn Batuta gibi hacca münferiden gittiği, fakat sufilerin daha çok günümüzde de uygulandığı şekliyle toplu halde seyahatlere yöneldikleri anlaşılmaktadır. Salihîyye tarikatı tarihte hacca toplu gidişlere örnek gösterilen tarikatlerden birisidir. Muvahhidler'in (1146-1248) son döneminde yaşayan Ebu Muhammed Salih'in (631/1234) müessisi bu tarikat, *Tarikatu'l-Huccac* olarak ün yapmıştır. Horasan hacıları gibi *Rakbi* yani resmi hac kabileleri olan bu tarikatın erkanlarından biri, Kalenderilerdeki seyahat şartıdır. Kalenderilere benzer kıyafetlerle hacca giden *Rakbû's-Salihîyye* sufilerinin çok uzun bir dönem Afrika hac güzergâhlarından boy gösterdiği görülmüştür. Hac için toplanma merkezleri olarak gördükleri Asafî'deki ribattan Cemaziyelahirin sonunada hareket ederek Sufiler Vasıl Zaviyesi'ne ulaşmış, burada bir müddet dinlendikten sonra Abde, Dükkale, Garbiyye, Sidi, Şeykur, Merakeş, Kilavi, Virzazat, Ben-i Milal, Haha, Babû'ı-Keyse gibi şehirlerde kurdukları zaviyelerde nefeslenerek yollarına devam etmişlerdir. Orta Atlas dağlarını takiple Safrq, Cezayir ve Bicaye'yi geçerek İskenderiye ve Kahire'ye varan sufilerin buradan Kudüs ve Şam'ı ziyaretle Mekke'ye ulaştıkları, hac yolunda inşa ettikleri toplam kırk altı zaviyede menzil eyleyerek Mekke ve Medine'deki Mağrip misafirhanelerinde yolculuklarını sonlandırdıkları görülmüştür. (Özköse, 2007: 41).

Afrika Sûfî önderleri hac dönüşü kazandıkları toplumsal statü ile ülkelerindeki sosyal ve dini değişimde öncü rolüyle sömürgecilığe karşı toplum önderleri haline gelmişlerdir. Çeşitli bahanelerle tebasını hacca göndermeyen sömürge devletlerinin gazabına uğrayan önderler, çoğu kez hac yolculuğundan alıkonulmaya çalışılmış, bunlar arasında Senegal Müridiye tarikat kurucusu Ahmedu Bamba büyük yankı uyandırmıştır. 1895 yılında yola çıkacağı sırada engellenerek Gabon'a sürülen bu Şeyhin dışında 1900 yılına kadar hiç bir Sûfinin Senegal'den hacca gönderilmediği bilinmektedir. (Ahmet Kavas, 2008: 97). Bu tür yasaklamalar son dönemlere kadar devam etmiş, 1908'de Tanzania'nın bağımsızlığında baş rol oynayan Kadirî önderleri kurtuluş planı olarak gördükleri "*Mekke Mektubu*" adı verilen bir karara imza atmışlardır. Aynı şekilde Afrika'da büyük ses getiren Ticani tarikatı Şeyh'i el Hac Ömer'e bağlı marabulardan Şerif Muhammed Uld Muhtar'ın da 1907 yılında Fas' ta bir kurtuluş hareketi başlattığı, Mekke'ye giderek bu isyanı tüm dünya müslümanlarına duyurduğu kaydedilmiştir. (Kavas, 1998: 149; Kavas, 2006: 81)

Afrika genelinde yaygın olan tarikatler arasında 16. yy dan itibaren Kadirîler ve Kuzey Afrika'da yaygın olan Şazeliler hacca gidişte başı çekmişlerdir. Bunlardan Alî b. Mağribî (917/1511) Tunus'un Tüzer şehrindeki Şâzelî pirine intisap ettikten sonra hacca gitmiş, yine Şeyh Zeytûn adlı sufi Trablus'ta Şâzelî Alî el-Harrûbî Trablusî'ye (964/1557) intisab ederek yanında sülûkünü tamamladıktan sonra hacca gitmiştir. (Cebecioğlu, 1997: 248; Azamat, 1989: 412). Buna ilaveten Şâzelî Cezûlî kurucu Şeyhi Fas'lı Muhammed Cezûlî (870/1465) Tanca'dan Hicaz'a gelmeden Kudüs'e uğramış, haccını eda ettikten kırk yıl sonra da Fas'a dönmüştür. (Uludağ, 1993: 515) Afrika'da yaygın tarikatler arasında yer alan ve Şeyh Ali Nureddin Yeşrutî (1315/1897) tarafından Batı Guine'a'de kurulan Yeşrutîye tarikatı de burada anılmalıdır. Zira Yeşrutî Tunus'dan çıktığı hac yolculuğu ardından 1266/1850 de Akka'ya yerleşmiş, buraya Doğu Afrika'dan gelen müritler vasıtasıyla tarikatini dünyaya yaymıştır. Yeşrutîliği yayan şeyhler arasında annesi ve kız karesiyle birlikte hacca giden Komor'lu Saîd Muhammed Ma'ruf oldukça önemli bir şahsiyettir. Kendisi hac

dönüşü Akka'ya uğradığında Yeşrutiliğe intisab etmiş, bu tarikatı Komor adasının tamamına yaymıştır. (Kavas, 2009: 33)

Tüm Afrika siyasi yapılanmasında etkin olan ve özellikle 9. yy Sudan ve Sahra bölgelerinde yayılan Ticaniyye tarikatı piri Ahmed b. Muhammed Ticânî (1230/1815) hac seyahati ardından kazandığı hilafet sayesinde bölgede etkili olmuştur. Tilimsân Berberilerinden olan bu Şeyh Fas'dan yola çıkarak Abîd, Tunus ve Kahire'de bir müddet kaldıktan sonra 1187/1773 yılında haccını eda etmiştir. Bu önemli yolculuk esansında Hindistanlı Şeyh Ahmed b. Abdullah'la karşılaşmış, şeyhin ölmeden kendisini halife tayin etmesiyle bölge müslümanları gözünde bir kat daha büyümüştür. Medine'de Muhammed Semmân'dan Semmâniyye icâzeti aldıktan sonra Kahire'de Şeyhi Mahmûd el-Kürdî'den icazet alarak onun halifesi sıfatıyla ülkesine dönmüştür. (Özköse, 2012: 130). Ticani Sûfilerinden bir diğeri Hacı Uzun Ömer olarak bilinen Fülâni aşireti Şeyhi Hamallah el-Hac Ömer el-Futîyû'dur. (1864) Kendisi 1241/1825 yılında Gine'den yola çıkarak Senegal, Fildisi Sahili, Kongo, Masina, Nijerya, Hevsa, Batı Sokoto ve Nijer üzerinden iki yıl süren yolculuğu ardından 1827 yılında Mekke'ye ulaşmıştır. Hac sonrası Kahire'ye giden bu zat, Kudüs ve Şam'da bir müddet kalarak tekrar Mekke'ye gitmiş, 1829 yılındaki ikinci haccı esnasındaysa Ticâniyye icazeti alarak Kahire, Fizan, Bornu Sokoto, Masina, Futa Toro'dan nihayet memleketi olan Futa Calon'a dönmüş, yirmi yıl süren bu yolculuğunda binlerce müridi olmuştur. (Kavas, 2008: 97). 20. Yy başlarından itibaren Hacc Ömer'in oğlu başta olmak üzere daha birçok Şazeli önder bu seyahat dönüşünde ülkeleri için kritik görevlere getirilmişlerdir. (Özköse, 2001: 223) Öte ayndan 19.yy sonlarında Zerkaviyye tarikatı Afrika'da yaygınlaşmış, bunun dışında Senûsiyye tarikatı de Kuzey Afrika'da sömürgeciliğe karşı İttihad-ı İslam hareketinin savunucusu olmuş, Cezayirli Muhammed Ali es-Senûsî (1787-1859) bu hareketi hac merkezli sürdürmüştür. Uzun yıllar Hicaz'da kalan Senûsî Osmanlı Devleti tarafından Mekke ve Medine'deki tekkelerin başına getirilmiş, Bingazi'de vefatına kadar ülkesi uğrunda mücadele etmiştir. (Morsy, 1999: 153; Özköse, 2003: 167; Ahmet Kavas, 2008: 97)

Sonuç

Hac yolculuğuyla ilgili farklı görüşlere sahip olan Sufilerin çoğu hac seferini, keşfe ulaşmak için bedeni yolculuklardan sayarak zaruri görmüş, ruhi olgunluğa erme ve seyr ü sülûk tamamlamada olmazsa olmaz bir şart olarak nitelemiş, bu sebeple de çoğu Sûfi hacca mükerrer gitmiştir. Bu kabul başta "seyyâhîn" denilen ilk dönem Sûfiler olmak üzere eğitim seyahatleriyle hayatlarını sürdüren muhaddis Sûfilerin ömür boyu hac hedefli ve merkezli bir yaşam sürmelerini sağlamış, seyahati tasavvufla bütünleştirmişlerdir. Bu sebeple uzun ve baş döndüren güzergâhlarıyla sufiler ancak seyyahlarla mukayese edilebilir. Hac yolculuğu birçok sufinin farklı tarikat silsileleri ile tanışarak intisap etmelerine vesile olmuş, birden çok icazet ve hilafet alıp yetkin bir şahsiyet olarak ülkelerine döndükleri mühim bir kazanıma dönüşmüştür. Öte yandan Sufiler güzergâhlarını farklı mihverler doğrultusunda seçmiş, ziyaret âdâbına uyarak mensubu olduğu silsile büyüklerinin makberelerinden geçen şehirleri tercih etmiş, bu yolla adeta kendilerinden manevi izin almışlardır. Sufiler güzergâhlarda mevcut tarikat mümessilleriyle görüşmüş, kendilerine ait sufi evlerinde bir müddet dinlenmiş, böylelikle hac yolunu ziyaret yoluna çevirmişlerdir. Bu farklılıkla Sufiler gâhî güvenli resmi hac kâfilelerinden ayrılarak tek başlarına yolculuk yapmış, yollarını uzatarak canlarını tehlikeye atmışlardır. Belirledikleri güzergâhı toplu bir şekilde kat eden Sufiler *Tarikatu'l-Huccac* denilen Afrika Salihîyye tarikatında görüldüğü şekilde örgütlü yolculuklar yapmışlardır. Sûfiler mahus fikirleri ve mahzuz fiilleri sebebiyle güzergâh ve Haremeyn'de kendilerine ait ribat, imaret, dergâh, tekke, hangâh gibi yerlerde kalmayı tercih etmişlerdir. Tevekkül şartı gereği kalacak yerlere ihtiyaç duyan sufiler için tarihin her döneminde konaklama imkânı yaratılmış, yollarda kendilerinden vergi alınmamış, karantina ücreti dahi talep edilmemiş başta bu imkânın ileri seviyede olduğu Kudüs olmak üzere Bağdat, Kahire, Şam, İstanbul, gibi şehirlerde hac mevsimi boyunca meccanen kalmışlardır. Bu imkân doğrultusunda ramazan bereketini, muharrem törenlerini bu şehirlerde geçirmek isteyen sufiler zamanlarını buna göre tayin ederek yola çıkmışlardır. Geçmişte Sufilere mahsus olan bu durum ilginç bir şekilde

genellenerek aynı ülkeden gelen tüm hacılara teşmil edilmiş, zaman zaman Yemen, İran ve Iraklı derviş ve fakir hacıların tamamı yol vergilerinden muaf tutularak hoş görülmüştür.

İran ve Hindistan'dan gelen Şii sufiler için Bağdat merkezli Atabat ziyaretleri bu yolculukta olmazsa olmaz bir şart olarak görülmüştür. Silsilesi Hz. Ali'ye (r.a.) dayanan tüm Sünni tarikatlerin baş tacı olarak kabul ettiği Ehl-i Beyt'in medfun olduğu şehirleri içine alan Bağdat-Mekke güzergâhı İslam'ın ilk yıllarından itibaren önemini korumuş, özellikle ilk dönem Sûfilerce en çok tercih edilen yol olarak görülmüştür. Bu sebeple birçok sufi Samarra, Necef, Kerbela ve Kufe'de erbain çıkarmıştır. Atabat'ın bu durumuna karşılık Sünni sufiler için uzlet mekânı Kudüs kabul edilmiştir. Sufi şehri haline gelen Kudüs başta Orta Asyalılar olmak üzere tüm tasavvuf ehlinin gidiş ve dönüş rotalarının mülazım ve mütemmimi olmuştur. Öte yandan güzergâhlarını km'lerce uzatmayı göze alan İran, Karadeniz, İdil-Ural, Kafkasya ve Balkan sufileri hilafet merkezi İstanbul'u görmeye gelmiş, Eyüp Sultan civarı tekke ve dergâhlarda misafir edilmiş, tasavvuf önderleriyle zikir meclislerinde tanışarak fikir ve tecrübelerini paylaşmış, bir gelenek haline gelen Surre ihracı törenleri eşliğinde korunaklı resmi hac kabileleriyle Üsküdar'dan Mekke'ye yol almışlardır. Emeviler döneminden itibaren merkezi bir konuma sahip olan Şam, yoğun sufi nüfusu, ziyaretgâh ve evleriyle birçok tarikin hac yolculuklarında uğrak yeri olmuş, 16.yy'dan itibaren Osmanlı resmi hac kervanı eşliğinde hacca giden sufilere ev sahipliği yapmıştır. Afrika sufileri arasında Mağriplilerin uzun zaman geçirdiği Kahire irşad merkezi olarak manevi eğitim verilen Kalenderi, Bektaşî, Gülşenî, Halveti dergâhlar sebebiyle hac zamanı bir müddet kalınan başkentlerden olmuştur. Bu yolculuklarda vefat eden Sufiler Mekke ve Medine gibi buna müsait olmayan şehirler dışında Şam Salihîye Babünnasr mezarlığı, Kahire Karâfe Mezarlığı, Bağdat Şünûziye Mezarlığı gibi kendilerine mahsus mezarlıklarda asude olmuşlardır.

İran, Horasan, Orta Asya, Hindistan, Uzak Doğu, Çin, Karadeniz, İdil-Ural, Kafkasya, Anadolu, Afrika müslümanları hacca gidip dönen tasavvuf önderleri eliyle İslam'la tanışmış, bu önderler toplu halde hidayete sebep olmuş, tarikata mensubiyet İslam'ın şartı gibi kabul edilmiştir. Yeni Müslüman olan unsurların dine bağlılıklarının en önemli göstergesi hacca iştirak sayılmış, bu ibadet İslam'la kurulan tek bağ olması sebebiyle titizlikle icra edilmiştir. Farklı coğrafyalarda mürşit, İşan, Murabu, Manuhan gibi adlarla alan tarikat şeyhleri Mekke ve Medine'de bulunan tasavvuf önderleri yanında terbiye görmüş, onları hac vesilesiyle defalarca ziyaret ederek bağlarını koparmamışlardır. Sûfilerin hac dönüşü kazandığı toplumsal statü onları sömürgecilğe karşı toplum önderleri olarak kritik görevlere getirmiş, onlarca bahaneyle tebaasını hacca göndermeyen güçlere karşı mücadelede başrol oynamışlardır. Halkı yönlendiren isyancılar olarak kabul edilen bu önderler uzak ülkelere sürülmüş, fakat yine hac yoluyla ülkeleriyle bağlarını muhafaza etmişlerdir. Sufilerin hac yolculuğundaki farklı yönlerini, yıllarca süren ve takipte güçlük çekilen kara ve deniz güzergâhlarını ele alan ve her bir başlık ile ayrı ayrı noktalara değinilmeye gayret edilen bu çalışma, ne yazık ki günümüze kadar üzerinde hiç bir araştırma yapılmayan bakir bir konudur. Düşündüğümüzden çok daha etkileyici sonuca ulaştığımız bu makalenin meseleye sadece bir dokunuş olduğu, bu sebeple de ileriki çalışmalarla mahir araştırmacılar tarafından detaylandırılması ümit edilmektedir.

KAYNAKÇA

El Yazma Eserler

Süleymaniye Kütüphanesi, Lalal İsmail, 220/4a-19a

Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 3646/ 219a-235a

Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah 150/66b, 67a, 68b, 71a

Süleymaniye Kütüphanesi, Millet, Ali Emiri 892/ 2a-23a

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Mühimme Defterleri (MD), 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), (Özet-Transkripsiyon-İndeks), Cilt I, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay, Ankara 1997.

BOA, 21 Numaralı Mühimme Defteri, 14/Za /980, 419/172

BOA, A.MKT. NZD.77.42.H-16-07-1269

BOA, A.DVN.106,53.H-00-00-1271

BOA, ADVN. 164/99 /1271

BOA, HR. TH.119,72.M-30-05-1892

BOA, BEO/18222/243, 10/M /1311

BOA, A.MKT. UM 543.56H-25-08-1278

BOA, A.}MKT. UM.406,74.H-03-11-1276

BOA, HR. MKT/UM/10/CA/1269 126 /47

BOA, BEO/18480.247.16/M /1311

BOA, MV.163,36.H-12-04-1330

BOA, MV.140,14.H-06-05-1328

BOA, MAD,12710,s.17

BOA, A.MKT. UM.432,11.H-29-03-1277

BOA, HR, HMs. İSO. 185/62, 1315

BOA, BEO, 89389

BOA, D.MVL. nr.234 81 79

BOA, MVL. nr.330 85

BOA, Y.PRK.BŞK.33.87.H-29-04-1311

BOA, A.MKT. NZD.55.17.H-06-08-1268

BOA, HR. MKT 31.81.H-29-04-1266

BOA, A.MKT. NZD 24. 54. H-15-03-1267

BOA, HR. MKT/ND/2.194.23 14 /M /1273

BOA, ZB, 3/68, 1287

BOA, DH. MKT.1671,31.H-6 -03-1307

BOA, ZB.3. 85. H-22-08-1287

BOA, A.DVN.151,79.H-28-09-127

BOA, A.}MKT 186,23.H-05-05-1265

BOA, A.DVN 153,20.H-25-11-1276

BOA, A.MKT. UM 404,54.H-17-10-1276

BOA, A.MKT. DV. H.2.05.1256

BOA, DH. MKT.1705,87.H-14-07-1307,

BOA, AE. SABH. I 26,2024, H-20-06-1195

BOA, HR. MKT 7.46. H-14-10-1260

Diğer Kaynaklar

Abdilferd, Feridun. (1383), *Çaparhaneha ve Rahhayi Çapar der İran*, II cild, Tahran, İntişarat-i Hirmend.

Adak, Abdurrahman. (2008), “Gülşeniyye Tarikatı İle İrtibatı Olan Bazı Mevlevî Şairler”, *Marife*, 8/1-105-136.

Ağırman, Cemal. “Uklîşî” *İA*, 42/71-72.

Ahmet, Özel. “Abdülganî b. İsmâîl en-Nâblusî” *İA*, 32/268-270.

Akkuş, Mehmet. “Hüsâmeddin Uşşâki” *İA*, 18/515.

Aksoy, Hasan. “Sûzî” *İA*, 38/4.

Aksu, Hüsâmettin. “Hurûfî Fazlullah” *İA*, 12/277-279.

Algar, Hamid. “Necmeddîn Kübrâ” *İA*, 32/500-506.

Algar, Hamid. “Şah Muhammed Bedahşî” *İA*, 5/ 293.

Algar, Hamid. (1997), “Volga-Ural Bölgesinin son büyük Nakşibendî Şevhi: Şevh Zeynullah Resuli” çev. Ethem Cebecioğlu, *Ankar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37,131-149.

Algar, Hamid. “Baba Haydar” *İA*, 4/367.

Algar, Hamid. “Bahâeddin Nakşibendî” *İA*, 4/459–1991.

Algar, Hamid. “Bâki-billâh” *İA* 4/542

Algar, Hamid. “Kâzerûnî” *İA*, 25/145-146.

Algar, Hamid. “Muhammed Emîn Kürdî” *İA*, 26/564-565.

Algar, Hamid. “Muhammed Pârsâ” *İA*, 30/563-565

Algül, Hüseyin. Azamat. Nihat, “Emîr Sultan” *İA*, 11/146-148.

Ali, Mehmet. (1343), *Hacı Bayram Veli*, İstanbul

Alptekin, Turan. “Ahmed Hüsâmeddin” *İA*, 2/90-92.

Altıntaş, Hayrani. “Fakîrullah” *İA*, 12/132.

Ansari, A. S. Bazmee. “Eşref Alî” *İA*, 25/216-217.

Aruçî, Muhammed, “Muhammed EmînSüveydî” *İA*, 38/185-186.

Aşkar, Mustafa. (1999), Bir Türk Tarikatı Olarak Halvetiye'nin Tarihi Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/535-563

Aşkar, Mustafa. (2006), *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, İstanbul, İz yayıncılık.

Atalar, Münir. (1999), *Surre Alayları*, Ankara, TDV Yayınları.

Azamat, Nihat. “Alâeddin Erdebîlî” *İA*, 11/279.

- Azamat, Nihat. "Ahmed b. İdrîs" İA, 2/93 – 19.
- Azamat, Nihat. "Ali b. Meymûn" İA, 2/412.
- Azamat, Nihat. "İdrîs Muhtefî" İA, 21/489-491.
- Azamat, Nihat. "Kemahlı İbrâhim Hakkı" İA, 25/ 220-222.
- Azamat, Nihat. "Muhammed Nûrû'l-Arabî", İA, 30-560-563.
- Azamat, Nihat. "Kalenderiyye" İA, 24/253-256.
- Azamat, Nihat. "Kaygusuz Abdal" İA, 25/74-76.
- Azamat, Nihat. "Aşçı İbrâhim Dede Mecmuası" İA, 3/546-547.
- Azmayış, Seyyid Mustafa. (1381), *Deramed-i ber Tahavvulat-i Tarih-i Silsiley-i Nimetullahi der Dovran-i Ahir*, Tahran, Hagigat.
- Bahadıroğlu, Mustafa. "İbnü'l-Cellâ" İA, 20/538.
- Bahadıroğlu, Mustafa. "İbrâhîm el-Havvâs" İA, 21/317.
- Baş, Derya. (2008) *Şeyh ahmet el Bedebi Tarikatı ve İstanbul'da Bedevilik, Kitabevi, İstanbul*
- Belgelerle Osmanlı Türkistan İlişkileri, XVI ve XX yy.*, (2004), Ankara, BOA Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Bennigsen, Alexandra. (1993), "Orta Asya'da Tarikatler", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev. Osman Türer, 13/221-225.
- Bilgin, Mustafa. "Abdülazîz b. Ebû Revvâd" İA, 1/189-190.
- Bilgin, Mustafa. "Ebû Osmân el-Mağribî", İA, 10/208-209.
- Bilgin, Mustafa. "Hâtim el-Esamm" İA, 16/470-472.
- Buehler, Arthur F. (2015), "Nakşbendiyye–Müceddidiyye Ve Hindistan'da Yayılışı", çev. Halil İbrahim Şimşek, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II-3/143-164.
- Buehler, Arthur.(2015), On dokuzuncu ve yirminci yüzyıl Hind-Pakistan'ında Tasavvuf Akımları, çev. Mehmet Atalay, *Mezhep Araştırmaları*, VIII-2/213-241
- Bukhari, Salah bin Mubarek. (1383), *Enis 'ut Talibin ve Uddet 'us Sâlikin*, haz. Hailil İbrahim Sarioğlu, be kuşes-i Tefvig Subhani, Tahran, Encümen-i Asar ve Mafakhir-i İran
- Caferiyan, Rasul (1389), Rahmetullah bin Molla Aşur Buhari, *Sefername-i Mekke, Pencah Sefernâme-hâ-yi Hacc-ı Kâcârî*, 4/1039-1088, Tahran, Neşr-i İlm.
- Caferiyan, Rasul, (1389), Seyyid Fahreddîn Cezâiri, *Sefername-i Mekke Şam Mısır ve Irak, Pencah Sefernâme-hâ-yi Hacc-ı Kâcârî*, 8/ 149-335, Tahran, Neşr-i İlm
- Caferiyan, Rasul, (1390) "Gozariş-i Haccı Sefer-i Şeyh Hüseyin Harezmi, 956-958" *Baharistan*, 13/11-77.
- Caferiyan, Rasul. (1389), Hacı Abdulkerim Keşmiri, *Beyan-ı Vaki, Pencah Sefername-i Haccı Gacari*, 1/19-133, Tahran, Neşr-i İlm.
- Caferiyan, Rasul. (1389), Mirza Abdulğafur Necmul Mülk Müneccimbaşı, *Sefername-i Mekke, , Pencah Sefername-i Haccı Gacari*, 3/805-832, Tahran, Neşr-i İlm.
- Caferiyan, Rasul. (1389), Mirza Abdülhüseyin Han Efşar, *Sefername-i Mekke, Pencah Sefername-i Haccı Gacari*, 4/437-689, Tahran, Neşr-i İlm.

- Caferiyan, Rasul. (1390), *Caddey-i Aşigin ez Maveranunehr ta Hameyn-i Şerifeyn, Gozarış-i Hacc-i Seferi Şeyh Hüseyin Harezmi, Peyam-i Baharistan*, (2)13, 11-77
- Çağrıci, Mustafa. “İbrâhim Hakkı Erzurûmi” *İA*, 21/305-311
- Çağrıci, Mustafa. “Seyahât” *İA*, 37/7-9.
- Çakan, İ.Lütfü. “Ahmed Kudsi Efendi” *İA*, 2/97.
- Cami, Movlana Abdurrahman bins Ahmed, (1337). *Nefehat’ul Uns, Min Hazaret’ul Guds*, Tashih: Mehdi Tovhidipur, Tahran, Kitabfuruşiy-i Mahmudi.
- Çaparhaneha ve Rahhayi Çapar der İran*. Tahran.
- Casir, Hamid. (1402), *Mulakhkhas Rihlet-i İbn Abdusselam ed Dari’ el Mağribi*, Riyad, Menşurat-i Lerufai.
- Cebecioğlu, Ethem. (1994), “İslam’ın Yayılmasında Sûfîlerin Rolü”, *AÜİFD* 33/172-189
- Cebecioğlu, Ethem. “Haydar El-Âmülî” *İA*, 17/26-27,
- Cebecioğlu, Ethem. “Harrûbî” *İA*, 16/247-248.
- Çeker, Orhan. “Molla Cîven el-Leknevî” *İA*, 8/35.
- Çelik, İsa. , Dumlus, Mikail. (2018) “Kâdiriyye Tarîkati Hâlisiyye Şubesi Mürşidlerinden Elazığlı Hacı Ömer Hüdâyî Baba (V. 1321/1905) Hayatı Eserleri Fikirleri” *Gümüştane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7-14/89-124
- Çetin, Nuran. (2014), Abdullah Nedai Kaşgari Hayatı ve Tasavvufî Anlayışı, *Turkish Studies*, IX. cilt, 8. sayı Prof.Dr. Ahmet Topaloğlu Armağanı SBS, 345-363
- Çınar, Gülay K. (2015), “Özbek Hanlıkları Bağlamında Osmanlı Astrahan Seferi ve Kuzey Hac Güzergâhı” *Yeni Türkiye*, 73. Kafkaslar Özel Sayı,3/71-85
- Ceyhan, Semih. “ Ahmed b. Muhammed Sâvî”, *İA*, 36/201-202.
- Chang - Kuan Lin. “Menhuan”, *İA*, 29 /143-144.
- Cici, Recep. “Kûrânî” *İA*, 26/426-427.
- Çınar, Fatih. (2009), “İsmail es-Sivâsî ve Sûfîlerin Raks/Deveranı Hakkında Verdiği Bir Fetvası”, *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-1/323-340.
- Demirci, Mehmet. “Hayr en-Nessâc” *İA*, 17/54.
- Demirci, Mehmet. “İbn İsrail” *İA*, 29/96-97.
- Demirci, Mehmet. “Ebû Türâb en-Nahşebî” *İA*, 10/243-244.
- Demirci, Mehmet. “Ettiebû Saîd El-Harrâz” *İA*, 10/222-223.
- Demirli, Ekrem. “Şeyh Ali b. Hüsâmeddin Müttak el-Hindî” *İA*, 41/358-359.
- Dindar, Bilal. “Bedreddin Simâvî” *İA*, 5/331-334.
- Dindi, Emrah. (2018), “Alevi Bektaşî Makalat ve Buyruklarında Zahiri- Bâtini Hac ve Kâbe Telakkisi”, *IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşîlik Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 1/363-388.
- Doğan, Esra. (1389), *Tarih-i Haccozariy-i İraniyan*, Tahran, Meşar.
- Doğan, Esra. (2010), “Büyük Selçuklu Devleti ve Horasan Hac Kervanları”, *1. Uluslararası Selçuklu Sempozyum Metinleri Bildirileri*, 2/456

- Doğan, Esra. (2011), ‘‘Hacı Bektaşî Veli'nin Horasan'dan Rum'a İzlediği Yol’’, *Alevilik-Bektaşîlik Araştırmaları Dergisi*, 4/58-82.
- Durmuş, İsmail. ‘‘Muhammed Murtazâ Zebîdî’’ İA, 44/168-171.
- El-Celyend, Muhammed Seyyid. ‘‘Muhammed Demirtaşî’’ İA, 30/517-518.
- Emhazun, Muhammed. (1985), *Medinet'ul Munevvere fi Rihlet'il Ayyaş*, tas. Sami el Saggar, Kuveyt, Dar'ul Erkam.
- Eminuddevle, Ferrukhkhan. (1361), *Sefernamey-i Ferrukhkhan Eminuddevle, Makhzen'ul Vegayi*, haz. Kerim İsefhanian, Tahran, İntişarat-i Esatir.
- Erginli, Zafer. (2002) *Bursa'da Dünden Bugüne Tasavvuf Kültürü, Bursa Tasavvuf Kültüründe Horasanlı Dervişler*, İstanbul, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı.
- Erşahin, Seyfettin. (1999), ‘‘Osmanlı Devleti Ve Türkistan Müslümanlarının Hac Seferleri’’, *Diyanet İlmî Dergi*, 35-1/231-248.
- Es'Sulemi, Ebu Abdurrahman. (1389), *Tarih-i Sûfîyye*, terc. Gazal Muhacirizade, Tahran, İntişarat-i Tahuri.
- Evliya Çelebi*, (2005), *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahâtnamesi*, haz. Kahraman ve Yücel Dağlı, İstanbul. YKY.
- Eyyub Sabri Paşa, (1306), *Miratül Harameyn Ceziretül Arap*, Konstantiniyye, Matbaay-i Hayriyye.
- Ferahani, Mirza Hüseyin. (1362) *Sefernamey-i Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani*, haz. Mesud Golzari, Tahran, İntişarat-i Firdovsi.
- Fesai, Mirza Mahmud Han Huseyni Nimetullah. (1378), *Seyahatnamey-i Mısır ve İslambul, Do Sefername*, haz. Ekrem Hasanabadi, Danişgah-i Azad-i İslam Vahid-i Goçan, Meşhed, Neşr-i Taban.
- Gaborieau, Marc. (2008), ‘‘Sûfilere Yönelik Eleştiriler: On Dokuzuncu Yüzyılın Başlarında Hindistan'daki Tartışmalar’’ çev. Abdurrezzak Tek, *U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17-1/297-313.
- Gemi, Ahmet. (2015), ‘‘İbrahim Kurani'nin ‘‘Ucale fi İrabı la İlahe İllallah’’ Adlı Eseri’’ EKEV Akademi Dergisi,19(62)/717-734
- Göksoy, İ.Hakkı. (2003), ‘‘Endonezya'da Tasavvufî Hareketler ve Bazı Özellikleri’’, *Süleyman Demirel Ü.İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf*, sayı 11/ 75-115.
- Göksoy, İ.Hakkı, ‘‘Nûruddîn er-Rânîrî’’ İA, 33/256-257.
- Gubadiyani, Nasır Khusrov. (1373), *Sefernamey-i Nasır Khusrov Gubadiyani*, haz. Muhammed Ganizade, Tahran, Kitabhaney-i Menuçehri.
- Gündoğdu, Cengiz. (2002), ‘‘Halvetiyye Tarikati Şemsiyye Kolu Meşayihî Ve Şemsi Dergâhı Son Post-Nişini: Hüseyin Şemsi’’, *Ekev Akademi Dergisi*, 6-10/ 53-71.
- Gündüz, İrfan. (1994), *Ahmet Gümüştânevî Hayatı, Eserleri ve Tarikat Anlayışı*, İstanbul, İnsan Yayınları.
- Günel, Fuat. ‘‘Cilyânî’’ İA, 8/1-6.
- Gürel, Zeynep. (2006), Dest Be-Kar Çeşm Be-Yar, Bir ‘‘Hacı Hoca Tekkesi, Özbekler Dergâhı, *Vakıflar Dergisi*, Özel Sayı(Vakıf Medeniyet Yılı),76-79
- Hafız Ebru,(1382). *Coğrafya-yı Hafız Ebru*, tas. Sadık Seccadi, Tahran, Miras Mektup.

- Hanbelî, Abdülgadir bin Muhammed Ensari el Cezeri. (2002), *el Durer'ul Feraid'ul Munazzama fi Ahbar'il Hac ve Tairg-i Mekke'tül Muazzama*, Tash. Muhammed Hasan İsmail, Beyrut, Dar'ul Kutub el İlmiyye.
- Hatiboğlu, İbrahim, "İbn ebü'd-Dünyâ" İA, 19/457-462.
- Hoca, Nazif, "Baklî" İA, 4/545-547.
- Hofheinz, Albrecht, "Muhammed Meczûb" İA, 28/284.
- İbn-i Batuta, (1376), *Sefernâme*, terc: Ali Muvahhid, Tahran, İntişarat-i Agâh.
- İbn-i Batuta, (1379), *Sefernâme*, terc: M. Ali Muvahhid, Tahran, Sipehr.
- İzgi, Cevat. "Tâceddin İbn Hameveyh" İA, 20/23-24.
- Kallek, Cengiz, "Hifnî" İA, 17/478
- Kaplan, Hayri. "Şa'rânî" İA, 38/347-350
- Kara, İsmail. (2015), "Hac Merkezi ve Güzergâhı Olarak İstanbul", Hac Özel, s.24
- Kara, Kerim. "Karabaş Velî" İA, 24/ 369-371
- Kara, Mustafa, "Ahmed El-Alevî" İA, 2/42
- Kara, Mustafa. "Ca'fer el-Huldî" İA, 6/551.
- Kara, Mustafa. (2006), "Buhâra-Bombay-Bursa Hattında Dervişlerin Seyr ü Seferi", *Dîvân İlmi Araştırmalar*, (20) 1, 45-73
- Kara, Mustafa. "Abdullah Bosnevî" İA, 1/87.
- Kara, Mustafa. "Abdüllatîf el-Kudsî" İA, 1/257-258.
- Kara, Mustafa. "Ebû Muhammed el-Cerîrî" İA, 10/190.
- Kara, Mustafa. "Zeynüddin el-Hâfî" İA, 1/ 257.
- Kara, Mustafa. "Ahmed El-Bedevî" İA, 2/47-48
- Karahan, Abdülkadir. "Nabi" İA, 32/ 258-260.
- Karaismailoğlu, Adnan. "Şebüsterî" İA, 38/400-401.
- Kavas, Ahmet. "Abdullâh b. İbrâhîm Mîrganî" İA, 30/151-152.
- Kavas, Ahmet. (2007), "Afrika'da İslam'ın Yaşatılmasında Türklerin Hayati Önemi" *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu, Bildiriler*, 87-90.
- Kavas, Ahmet. (2007), "Hac İbadetiyle Taçlanan Afrikalılar", *Din ve Hayat TDV*, 3/ 64 68
- Kavas, Ahmet. (2008), "Afrikalı Sultanların Destanlaşan Hac Seyahâtleri", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/89-102.
- Kavas, Ahmet. (2009), "Filistin'den Doğu Afrika'ya Yayılan Yeşrutiyet Tarikati ve Kurucusu Şeyh Ali Nureddin'in Rodos'a Sürgün Edilmesi Meselesi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/ 15-36.
- Kavas, Ahmet. "İbn Zekrî el-Fâsî" İA, 20/459.
- Kavas, Ahmet. (1998), "Günümüz Dünyasında Müslüman Azınlıklar", *III. Kutlu Doğum İlmi Toplantısı*, 131-152

- Khidivcem, Mirza Ebu Talib Khan Hüseyin. (1363), *Mesir-i Talibi ya Sefernamey-i Mirza Ebu Talib Khan Hüseyin*, Tahran. İntişarat-i Amuzeş-i İngilab-i İslami.
- Kılıç, M. Erol, "el-Fütühatü'l-Mekkiyye", İA, 13/ 251.
- Kılıç, M. Erol, "İbnü'l-Arabî" İA, 20/493-516.
- Kılıç, M.Erol. "Saîdüddîn el-Ferganî" İA, 12/378-382.
- Kılıç, M.Erol. "Şâh Ni'metullah-ı Velî" İA, 33/133-135.
- Konur, Himmet. (2000), "Gülşeniliğe Dair Bir Eser: Nazir İbrahim'in Beyan-ı Tarikat-ı Gülşenisi" *Tasavvuf Dergisi*, 3/65-81
- Köprülü, Orhan F., Uzun, Mustafa. "Akşemseddin" İA, 2/299-302.
- Kraus, Werner. (2007), "Hâlidîyye tarikatının Endonezya'ya girişi hakkında bazı notlar" çev. Abdurrahman Memiş, *Tasavvuf*, 8-18/311-319.
- Küçük, Raşit. "Abdullâh b. Mübârek" İA, 1/122-124.
- Kurnaz, Cemal. , Tatçı, Mustafa. "Mehmed Esad Dede" İA, 28/469-470.
- Kurnaz, Cemal.,Tatçı Mustafa. (1996), "İstanbul'da Buhârali Bir Nakşî Şeyhi: Seyyid Emir Buhâri Ve Türkçe Şiirleri", *Bilig*, 1/250-265.
- Kurtuluş, Rıza, "Ahmed Kehattû Mağribî", İA, 27/ 322.
- Kurtuluş, Rıza. "Ahmed Şehid" İA, 2/135.
- Kurtuluş, Rıza. "Muhammed b. Yahyâ Lâhîcî" İA, 27/53.
- Kurtuluş, Rıza. "Hisâfî" İA, 18/125.
- Kutluer, İlhan "İzzüddîn ibn Ganim", İA, 19/502.
- Kütükçü, Mustafa. (2011), "Rusya'da Haccın Tarihi Serüveni", *Karadeniz (Black Sea-Черное Море)* 3- 2/178-190.
- Lubis, H. M. Bukhari. "Hamza Fansûri" İA, 15/511.
- Maden, Fahri. (2016), Girit'te Bektaşî Tekkeleri. *Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 79, 17-59
- Mahmudov, Sherzodhon. (2015), "Hokand Vatandaşlarının Mekke ve Medine Yolculuğunda Üsküdar'ın Yeri", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu Bildirileri*, 3/137-139
- Maraş, İbrahim. "Zeynullah Resûlî" İA, 44/372-373.
- Melikoff, İrene. (1992,) *Sur Les Traces du Soufisme Turk*, İstanbul
- Memiş, Abdurrahman. (2013), Anadolu'da Hâlidîyye Tarikatı ve Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî Ekolü, *Uluslararası Ahmet Ziyaüddin Gümüşhanevi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Gümüşhane, Gümüşhane Üniv. Yay
- Merçil, Erdoğan. (1989), *Kirman Selçukluları*, Ankara, TTK.
- Mert, Talip. (2009), "Dede Efendi'nin Veda Haccı", *Türk Edebiyatı*, 434/10-14
- Mete, Ayşegül, (2014). Hindistanlı Bir Sûfi: Tâceddîn B. Zekeriyâ, Yoluve Görüşleri, III. *Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı*, I (18), 185-201
- Monteil, Vincent. (2001), "Günümüz Afrikası'nda Murabıtlık ve Murabıtlar" çev. Kadir Özköse, *Tasavvuf*, 5/217-232.

- Morsy, Magali. (1999), ‘‘Kuzey Afrika’da Tasavvufun Rolü’’, çev. Kadir Özköse, *Tasavvuf*, 2/151-154.
- Musâhipzâde, Celâl Bey. (1946), *Eski İstanbul Yaşayışı*, İstanbul, Türkiye Yayınevi.
- Muslu, Ramazan.(2012), ‘‘Şabaniyye’nin 18. Yüzyıl Ortadoğu ve Kuzey Afrika Serüveni: Mustafa b. Kemâleddin Bekrî Örneği’’, *I.Uluslararası Şeyh Şa‘bân-ı Velî Sempozyumu Bildirileri*, 1/-223-238.
- N. Chang - Kuan Lin, ‘‘Menhuan’’ *İA*, 29/143.
- Namlı, Ali. ‘‘İsmâil Hakkı Bursevî’’ *İA*, 23/103.
- Nefisi, Said. (1368), *Ser çeşmey-i Tasavvuf der İran*, Tahran, İntişarat-i Furuği.
- Nureskr, Djuneis (Cüneys). (2014), ‘‘Şuara Tezkirelerine Göre Osmanlı Döneminde Makedonya’da Yetişmiş Mutasavvıf Divan Şairleri’’, *Osmanlı İlim, Düşünce Ve Sanat Dünyasında Balkanlar Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı*, 594-595.
- Okumuş, Ömer. ‘‘Abdurrahman Câmî’’ *İA*, 7/94-99.
- Öngören, Reşat. ‘‘İbrâhîm b. Muhammed Nasrâbâdî’’ *İA*, 32/417-418.
- Öngören, Reşat. ‘‘Muhammed Mâzî’’ *İA*, 30/553-555.
- Öngören, Reşat. ‘‘Muslihuddin Mustafa’’ *İA*, 31/269-271.
- Öngören. Reşat. ‘‘Safîyyüddîn-i Erdebîlî’’ *İA*, 35/476-478.
- Özay, Mehmet. (2006), ‘‘Güneydoğu Asya’nın İslam Kültür ve Medeniyetine Katkısı Bağlamında Açe’de bir Osmanlı Tekkesi, Dayah Taroh Abee’’, *MÜİF Dergisi*, 30/191-213
- Özcan, Nuri. ‘‘Azmi Müttakî el-Hindî yıl’’, *İA*, 32/222-223.
- Özdemir, Mehmet. (2017), ‘‘Bosnalı Abdullah Efendi’nin ‘‘Şerh-i Beyt-i Mesnevî’si’’’’, *The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science*, 62/ 171-181,
- Özel, Ahmet. ‘‘El-Hamevî’’ *İA*, 42/138-140.
- Özel, Ahmet. ‘‘Şazeli’’ *İA*, 38/385-386.
- Özkan, Ömer. (2009), Tasavvufî Mesnevilerde Sıklıkla İşlenen Bir Motif: Sefer/Seyahat, *Turkish Studies IV-3/1755-1778*
- Özköse, Kadir. (2003), ‘‘Batı Afrika’da Tasavvuf Akımlarının Etkisi, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3-2/167-179
- Özköse, Kâdir. (2007), Mağrib Müslümanlarının Hac Organizatörlüğünü Yapan Tarikat: Salihîyye Tarikatı ve Asafî Ribatı, *C. Ü. İ.F Dergisi*, XI/1 29-49.
- Özköse, Kadir. ‘‘Ahmed b. Muhammed Ticânî’’ *İA*, 41/130-133
- Öztürk, Ali. (2005), Halvetiyye Tarikatına Mensup XVI. Yüzyıl Divan Şairleri Üzerine Bir İnceleme, *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, 6 (15), 225-252.
- Öztürk, Mürsel. ‘‘Ebû Saîd Sâni’’ *İA*, 10/225.
- Öztürk, Nermin. (2011), ‘‘Lamaist ve Sûfî Gelenek Üzerinden Kutsal Yolculuğu Yeniden Düşünmek’’, *Tasavvuf*, 27/253-268.
- Öztürk, Mustafa. ‘‘Sehl et-Tüsterî’’ *İA*, 36/321-323.

- Pazuki, Şehram. (1385), *Mecmuy-i Magalat-i der Barey-i Şah Nimetullah Veli*, Tahran, İntiaşart-i Hagigat.
- Pazuki, Ş vd, (1388), *Tarih ve Coğrafyay- i Tasavvuf*, Tahran, Kitab-i Merce.
- Pirzade, Hacı Muhammed Ali. (1963), *Sefernamey-i Hacı Pirzade*, haz. H.Ferman Fermaiyan, Danişgah-i Tahran
- Rafiddinov, Seyfeddin. (2018), ‘‘Seyfullah Musahan Dehbîdî’nin Orta Asya’da Nakşibendiyye Müceddidiyye Tarikatının Gelişmesindeki Yeri’’, *Uluslararası İmam-ı Rabbani Sempozyumu Tebliğleri*, 248-301
- Sa’durraşid, Seyyid Abdulaziz. (1414) *Derb-i Zubeyde*, Riyad, Dar’ul Vatan.
- Safa, Zebiullah. (1386), *Tarih-i Edebiyat-i İnan*, 26. Baskı, Tahran, İntiaşarat-i Gognüs
- Sakkızı, Melik el-Kelam Mecdi. (1382), *Sefername-i Mekke*, haz. M.Seyyidzade Haşimi, Tahran, Tevekkuli.
- Saklan, Bilal, ‘‘Ebû Tâlib el-Acemî’’, İA, 10/239-240.
- Saklan. Bilal. ‘‘Ebû Tâlib el-Mekki’’ İA, 10/239-240.
- Salih, Eyüp. (2014), ‘‘Makedonya’da Tasavvuf Alanında Etkili Olan Halvetilik Ve Pir Mehmet Hayati Halveti Asitanesi, *Osmanlı İlim, Düşünce Ve Sanat Dünyasında Balkanlar Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı Bildirileri*, 271-292.
- Samah, Rosni bin. (2014), ‘‘Malay Takımadalarında Tasavvuf Edebiyatı’’, çev. Uğur Boran, *Tasavvuf*, 34/109-128
- Sayın, Esmâ.(2010), *Tasavvuf Kültüründe İbadetler, Hac Örneği*, Doktora, Uludağ Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı Doktora Tezi
- Sıbai, Ahmed. (1999), *Tarih-i Mekke*, Mekke, el Mektebe’tul Arabiyyet es Suudiyye.
- Sıbgatullina, Elfine. (2007), 19. ve 20. Yüzyıl Başlarında Rusya Müslümanlarının Hacca Gidiş Yolları’’ *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu Bildirileri*, 521-532
- Sultani, Muhammed A.(1374), *Coğrafyay-ı Tarih-i Mufassal Kirmanşahan*, Tahran, Neşr-i Suha.
- Şafi, Hüseyin Abdulaziz. (2005), *el-Erbita bi-Mekketi’l Mukerreme*, Riyad, Furkan.
- Şahin, Haşim. ‘‘Somuncu Baba’’ İA, 37/377-378.
- Şahin, Haşim. ‘‘Pîrî Baba’’ İA, 34/ 279-280.
- Şahinoğlu, M. Nazif. ‘‘Ferîdüddîn Attâr Nisâbüri’’ İA, 4/95-98.
- Şahinoğlu, M. Nazif. ‘‘Kemal Hucendî’’ İA, 25/226.
- Şimşek, H. İbrahim. (2017), *Halil Hamdi Dağıstani Hazretleri*, İstanbul, Nasihat Yayınları.
- Şimşek, Selami. (2004), ‘‘XVIII Ve XIX. Asırlarda Edirne’de Tasavvuf Ve Tarikatların Genel Durumu’’ *Ekev Akademi Dergisi*, 20/259-276
- Şimşek, Selami. (2006), ‘‘Bandırmalı Şeyh Yûsuf Nizâmeddin Efendi (Ö. 1165/1752) Ve Mersiyye-i Şâh-ı Şehîd-i Kerbelâ’sı’’ *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 30/ 65-81
- Şirazi, Nayibussadr. (1383), *Sefernamey-i Mekke*, haz. Harun Vehumen, Tahran, Neşr-i Paniz.
- Şirvânî, Hacı Zeynel Abidin (1315). *Büstânu’s-Seyâhat*, Tahran.

- Şirvânî, Hacı Zeynel Abidin (1974), *Riyazussiyaha*, Moskova, Ortadoğu Edebiyat Şubesi Müessesesi, Terc. Ağamir Ağasıoğlu Guliyef, III. Cilt.
- Şirvani, Hacı Zeynelabidin. (1389) *Hadikatüsseyaha*, Tahran, Sazıman-i Çap-i Danişgah.
- Şirvani, Hacı Zeynelabidin. (1388) *Büstanüsseyaha*, haz. Menije Muhammedi, c.1, Tahran, İntişarat-ı Hakikat
- Tahir, Bursalı Mehmet. (1344), *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, Matbaa-i Amire.
- Tahrallı, Mustafa. ‘‘Ahmed Er-Rifâi’’ İA, 2/127-128.
- Tanman, M. Baha., Yılmaz, H. Kâmil. ‘‘Bandirmali Hâmid Efendi’’ İA, 5/54.
- Tarih ve Coğrafyay- i Tasavvuf, (1388), haz. Şehram Pazuki vd. Tahran, Kitab-i Merce.
- Tayşî, M. Serhan. ‘‘Ali Dede Bosnevî’’, İA, 2/386.
- Tayşî. M. Serhan. ‘‘Ömer El-Halvetî’’ İA, 34/65.
- Tekeli, Hamdi. ‘‘Gazzî Ahmed Efendi’’ İA, 13/539-540.
- Tok, Özen. (2013), ‘‘ Osmanlı Döneminde Mağrib Hacıları ve Mısır Hac Kafilesi’’ *Osmanlı Döneminde Mağrib ve Batı Akdeniz Milletlerarası Kongre Tebliğleri*,153-168.
- Tosun, Necdet. (2010), Kırgızistan Tarih ve Kültüründe Tasavvuf, *Tasavvuf*, 26, 105-118
- Tosun, Necdet. ‘‘Veysel Karanî’’, İA, 43/74-75
- Tosun, Necdet. ‘‘Zünnûn el-Mısırî’’ İA. 44/575-576.
- Tosun, Necdet. 2010, Sûfî Gözüyle Hac, *Tasavvuf*, 25, 197-209
- Turay, E. Doğan. (2018) , ‘‘İranlıların Kudüs-i Şerif Ziyaretleri’’, *OMAD*, 5-12/, 125-145
- Türer, Osman. ‘‘Ebû Nuaym el-İsfahânî’’ İA, 10/201-204.
- Tütüncü, Mehmet. (2006), ‘‘Kudüs Mevlevihânesi Tarihi ve Mimarisi’’, *Uluslararası Düşünce ve Sanatta Mevlânâ Sempozyum Bildirileri*, 699-723.
- Uluç, Rıdvan. (2017), ‘‘Bitlisli Dîvân Şairi Müştâk-ı Bitlisî ve Âsârü'l-Müştâk Esrârü'l-'Uşşâk Adlı Eseri’’, *Kadim Akademi SBD*, 1-2/157-179.
- Uludağ, Süleyman, ‘‘Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî’’ İA, 26/473-475.
- Uludağ, Süleyman. ‘‘Abdülkerîm Kuşeyrî’’ İA, 26/473-475.
- Uludağ, Süleyman. ‘‘Beyazıd-ı Bistamî’’ İA, 5/239.
- Uludağ, Süleyman. ‘‘Ebû Nasr Ahmed b. Ebi'l-Hasen en-Nâmekî Camî’’ İA, 7/99-100.
- Uludağ, Süleyman. ‘‘Seyfeddin Bâharzî’’ İA, 4/474-475.
- Uludağ, Süleyman. ‘‘Hücvîrî’’ İA, 18/458-460.
- Uludağ, Süleyman. ‘‘Cezûlî’’ İA, 7/515-516.
- Uludağ, Süleyman. ‘‘Hargûşî’’ İA, 16/167-168.
- Uludağ, Süleyman. ‘‘İbnü'l-Fârız’’ İA, 21/40-43.
- Uludağ, Süleyman. ‘‘Muhammed b. el-Hüseyn Sülemî’’ İA, 38/53-55.
- Ünal, Fatih.(2008), ‘‘Geçmişten Günümüze As-Tarhan’’ A.Ü. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 38/227-248

- Ünal, Mehmet., Yılmaz, Aliye. (2014), “Muhammed Murâd-i Buhârî Ve “Risâle-i Nakşibendiyye” Adlı Eseri”, *Turkish Studies*, 9-3/ 1535-1549.
- Uslu, Recep. “Bedüddin Kutbülmedâr” İA, 5/327 1992.
- Uzun, Mustafa. “Cemâleddin Hulvî” İA, 18/347.
- Uzun, Mustafa. “Rizâî Mahmud Baba Efendi” İA, 35/71-72.
- Yaylalı, Davut. “Abdülganî b. Tâlib el-Meydânî” İA, 29/500-501.
- Yazıcı, Tahsin. “Ebû Hafs el-Haddâd ” İA, 10/127-128.
- Yazıcı, Tahsin., Uludağ, Süleyman. “Hâce Abdullah Herevî” İA, 17/222-226.
- Yazıcı, İshak, “Nazillili Muhammed Hakkı” İA, 32/451-452.
- Yazıcı. Tahsin. “Emîr-i Kebîr Hemedânî” İA, 17/186-188.
- Yazıcı. Tahsin. “İbn Hafif” İA, 19/535-537.
- Yetik, Erhan. “İbn Sem‘ûn” İA, 20/314.
- Yezdan, Halilullah, (1379). *Hac der Edebi Farisi*, Tahran, Neşr-i Meşar
- Yıldız, Âlim. (2012), *Ahmet Suzi ve Divanı*, Sivas, Buruciye yayınları.
- Yıldız, M.Ali.(2018), “Hacı Ali Ve İki Sûfî Eşliğinde Tuhfetü’l-Mücâhidîn Adlı Eseri”, *Turkish Studies* 13-3/809-826
- Yıldız, Sâkıb. “Atpazarî Osman Fazlı” İA, 4/83-85.
- Yılmaz, H.Kamil. (1990), *Aziz Mahmüd Hüdayi, Hayatı Eserleri-Tarikatı*, İstanbul, Erkan Yayınları.
- Yılmaz, H. Kâmil. “Beyyûmî” İA, 6/99.
- Yılmaz, H. Kâmil. “Celâlüddîn Hüseyin el-Buhârî” İA. 7/250-251.
- Yunus Vehbi Efendi, (2003), *Haccın Sırları*, haz. Veysel ve Nesibe Akkaya, İstanbul, Okul Yayınları.
- Zarccone, Thierry.(2012), *Kudüs’teki Orta Asyalı ve Hint Sûfî Hacıları*, İstanbul, Kabalcı.
- Zerrinkup, Ebul Hüseyin. (1385), *Costecu Der Tasavvuf*, Tahran, Emir Kebir.

İnternet Alıntısı

14.02.2019 tarihinde 25.3.2009, abdulhamidisani.wordpress.com adresinden alındı.